

תקציר

במלחמת העצמאות, בימים 12-16 באפריל 1948, התחוללו קרבות עזים בין כוחות פוגי ג'יבל אל-ערב, בהם כ-500 לוחמים דרוזים, ובין כוחות חטיבת כרמלי.

המאמר סוקר את הרקע המדיני, הצבאי והביטחוני שהוביל להתפתחותם, את מערך הכוחות שבצד הערבי ושבצד היהודי ואת מהלכיהם.

מאמר זה נשען בעיקר על מקורות ראשוניים ארכיוניים ועל ספרות מחקרית ומשנית. ייחודו בשימוש גם במקורות ערביים, הכוללים עדויות של גורמים שהיו שותפים עם הגדוד הדרוזי הן במאמץ המלחמתי והן במאמץ להפסיק את הלחימה ולהוציא את הגדוד ללבנון ולסוריה.

במאמר ניתן מקום מיוחד לבני העדה הדרוזית שהשתתפו בקרבות, לדרך חשיבתם ותפיסתם הצבאית של הכוחות הערביים ולאופן כישלונם במילוי משימתם. המאמר מסתיים בתובנות על אודות הקשר האמיץ שבין חשיבה טקטית לחשיבה אסטרטגית ולהשפעה הדדית זו על המדינאות ועל הצבא.

קרבות רמת יוחנן (הושה וּכְסַאיר), 12-16 באפריל 1948 – עיון היסטורי ובחינה טקטית

חוסאם מועדי¹

מבוא

קרבות רמת יוחנן התנהלו ב־12-16 באפריל 1948, במהלך מלחמת העצמאות, בין כוחות פוג' ג'בל אל-ערב² – שנודע גם בשם "הגדוד הדרוזי" וכלל בשורותיו 400-500 לוחמים דרוזים מסוריה ומלבנון בפיקודו של שכיב והאב³ – לבין כוחות של חטיבת כרמלי. בלשון הערבים נקרא הקרב "הושה וּכְסַאיר", על שם שני הכפרים שבהם נלחמו הכוחות, כ־2 ק"מ דרום־מערבית לשפרעם וכקילומטר מזרחית לרמת יוחנן שבגליל התחתון.⁴

1 סרן חוסאם מועדי הוא בוגר תוכנית המכללה לפיקוד טקטי ולימודי תואר ראשון במדעי המדינה; משרת במפקדת תיאום פעולות הממשלה בשטחים. ב־2014 הוענק לו מצטיין אלוף על תרומתו למערכת.

2 "פוג" או "כתיבה" – גדוד; ג'בל אל-ערב – הר הדרוזים בסוריה; **תיק צבא ההצלה בתקופת מלחמת העצמאות 1948**, קטלוג תעודות, 1742/15.8, 1962 (ארכיון צה"ל [להלן: א"צ]).

3 רמי זיידאן, **גדוד בני ערב, תולדותיה של יחידת המיעוטים בצה"ל משנת 1948 ועד 1956**, בן שמן: מודן, מערכות ומשרד הביטחון, 2015.

4 על הכפרים הושה וּכְסַאיר, ראו: הארכיון לתולדות ההגנה (להלן: את"ה), תיקי הש"י 105/224, **כפרים הושה וכסאיר**. ראו גם (בערבית): וליד אל-ח'אלדי, **כי לא ננסא – קורא פלסטין אלתי דמרתהא אסראיל סנת 1948 ואסמאא שוהדאהא** ("כדי שלא נשכח – כפרי פלסטין שנהרסו על ידי ישראל בשנת 1948 ושמות חלליהם"), בירות: מואססאת אל-דראסאת אל-פלסטנינה, 1992, עמ' 91, 138. הספר נשען על מקורות וארכיונים ישראלים ואחרים. הספר תורגם לאנגלית: Walid Khalidi, *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied by Israel in 1948*, Institute of Palestine studies, 2006.

ראו גם: יואב גלבר, **ניצני החבצלת, המודיעין במלחמת העצמאות 1948-1949**, כרך א'. תל אביב: משרד הביטחון, 2000, עמ' 130-133; הפרק: "הופעת הדרוזים בשפרעם".

קיבוץ רמת יוחנן נוסד בשנת 1932 והיה חוד ההתיישבות היהודית בצפון-מזרח עמק זבולון. השטח ההררי הנמוך שלט על העמק, על מפעלי התעשייה החשובים ועל הדרך האסטרטגית שהובילה מעכו לחיפה ומחיפה לעמק יזרעאל. משום כך לשליטה על גבעות אלה הייתה חשיבות רבה. הקרב ברמת יוחנן נערך בין כוחות חטיבת כרמלי שזה מקרוב הוקמה⁵ ובין הגדוד הדרוזי, שהיה חלק מכוחות המתנדבים שבאו לסייע לערביי ארץ ישראל בלחימתם נגד מימוש החלטת האו"ם לחלוקת הארץ לשתי מדינות. ארבעה ימים נמשכה הלחימה, ובסיומה נקבעו עובדות היסטוריות שהיו להן השלכות מעבר לקרבות הקשים עצמם - בשל היותם נקודת מפנה בקשר בין מנהיגות העדה הדרוזית הארץ-ישראלית לבין אנשי הש"י (שירות הידיעות של ההגנה) והסוכנות היהודית.

מטרת מאמר זה, לסקור ולתאר את התפתחותם של קרבות רמת יוחנן ואת מהלכיהם מנקודת מבט צבאית ישראלית ומנקודת מבט ערבית. ראוי לזכור שהיו אלה מהקרבות הראשונים ברמה הגדודית⁶ של ארגון ההגנה, בטרם הוקם צה"ל ובטרם התגבשה תורת הלחימה ברמה הזו (עד אז התנהלה הלחימה ברמת הכיתה, המחלקה והפלוגה, כאשר הגנה, ליווי שיירות ופשיטה היו צורות הקרב העיקריות). באשר לכוחות צבא ההצלה שהורכבו על בסיס מתנדבים, הם לא היו גדוד במובן הצבאי הקלאסי שלו, אלא יותר מסגרת ארגונית של לוחמים; במקרה הזה - מתנדבים דרוזים.⁷

מאמר זה נשען בעיקר על מקורות ראשוניים ארכיוניים ועל ספרות מחקרית ומשנית. ייחודו בשימוש גם במקורות ערביים הכוללים עדויות של גורמים שהיו שותפים הן במאמץ המלחמתי לצד הגדוד הדרוזי והן במאמץ להפסקת הלחימה והוצאת הגדוד ללבנון וסוריה.⁸

5 כרמלי - חטיבת חי"ש שהוקמה בעת פיצול חטיבת לבנוני בסוף פברואר 1948 במרחב חיפה והגליל המערבי.

6 הקרבות הראשונים של ארגון ההגנה, שהיו בהם מרכיבים של קרב גדודי: מבצע "נחשון" וקרבות משמר העמק.

7 כדברי מפקד הגדוד, שכיב והאב. והאב לחם נגד הצרפתים במרד הדרוזי והיה קצין בצבא הסורי הקולוניאלי, והסכים תמורת תשלום לעמוד בראש יחידה דרוזית. סביבו התלכדו לוחמים דרוזים שכירים, שהתגייסו בגלל האבטלה ששררה בהר הדרוזים.

8 ראוי להדגיש, כי מעטים הם המקורות שעסקו בנייתוח קרבות רמת יוחנן.

רקע מדיני וביטחוני

רקע מדיני

ב-29 בנובמבר 1947 קיבלה העצרת הכללית של האו"ם את החלטה מספר 181 בדבר חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות, מדינה יהודית ומדינה ערבית פלסטינית. ההחלטה התקבלה בהתאם להמלצותיה של אונסקו⁹, הוועדה המיוחדת של האו"ם שבחנה דרכים לפתרון הסכסוך היהודי-פלסטיני; המלצות אשר התבססו על בחינת הפריסה של ההתיישבות היהודית והערבית באותה עת.⁹

הגליל המערבי ומרכזו, על יישוביהם היהודיים, היו על פי תוכנית החלוקה בתחום המדינה הערבית. באזור זה היו פחות מ-4,000 יהודים, ואילו מספרם של הערבים הוערך בכ-33,630.¹⁰ בצד היהודי התקבלה התוכנית ברגשות מעורבים: ההנהגה הממוסדת של היישוב קידמה את התוכנית בברכה מסויגת (להוציא תנועת "השומר הצעיר", תנועת "אחדות עבודה" והתנועה הרוויזיוניסטית); ואילו מנהיגי הערבים בארץ דחו אותה מכול וכול. ג'מאל אל-חוסייני, ראש המשלחת הערבית בארץ

התיאורים המורחבים המוזכרים בספרות ההיסטורית הם עדויותיהם של מפקדים בחטיבת כרמלי כפי שהובאו בספרו של צדוק אשל, **חטיבת "כרמלי" במלחמת הקוממיות**, מערכות, 1973. טיוטת הספר של חטיבת כרמלי, השמורה בארכיון לתולדות ההגנה, מעידה על עריכת צנזורה רבה של עדויות המפקדים בהשוואה לפרסומן בספר. על פי הנהלת ארכיון ההגנה, ישראל גילי הוא שהתבקש על ידי בן-גוריון לעשות את הצנזורה ולפרסם את המהדורה הראשונה של הספר לרגל חגיגות העשור של המדינה. עדות של הנהלת ארכיון ההגנה על הסיבות לאי-פרסום ספרי החטיבות עם תום מלחמת העצמאות מעלה, כי בן-גוריון חשש מפרסומים צבאיים ומדליפת מידע בציבור ולאייב. ניתן להעריך, כי צה"ל עסק בניחוח ובלמידה של לקחי הקרבות, ולכן שקד על פרסומם מאוחר יותר. את"ה, תיק 13/114, **טיטות והגהות לספר חטיבת "כרמלי"**. ראו גם, כהשוואה בין המהדורה החדשה והישנה: נתנאל לורך, **קורות מלחמת העצמאות**, תל אביב: מודן, 1998; נתנאל לורך, **תולדות מלחמת הקוממיות**, תל אביב: מערכות, 1959. לורך מצוין בדברי הפתיחה של המהדורה החדשה, כי ממהדורתו הישנה נשמטו פרטים רבים על ידי הצנזורה, ולכן נאלץ להעלות את הפרטים שנשמטו. ראו גם: **ספר המדינה**, מלחמת העצמאות, אמ"ץ - תוה"ד - המחלקה להיסטוריה, משרד הביטחון - ההוצאה לאור (הוצאה מחודשת), 2018.

9 לורך, **קורות מלחמת העצמאות**, עמ' 66. ראו גם: עארף אל-עארף, **אל-נכבה - נכבת בית אל-מקדס ואל-פרדוס אל-מפקוד 1947-1953**, אל-ג'וזאא אל-אל (הנכבה - נפילתו של בית המקדש וגן העדן האבוד), כרך א'), בירות: אל-מטבעה אל-עצריה, 1956, עמ' 7-12.

10 דוד קורן, **הגליל המערבי במלחמת העצמאות**, תל אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור ויד וטבנקין, 1988, עמ' 25. ראו גם: אלחנן אורן, "המערכות על הגליל במלחמת העצמאות", בתוך: אבשלום שמואלי, ארנון סופר ונורית קליאוט (עורכים), **ארצות הגליל**, כרך ב', חיפה: חברה למחקר מדעי שימושי, אוניברסיטת חיפה בע"מ ומשרד הביטחון, 1983, עמ' 819-844. יישובים יהודיים בגליל ובמישור החוף שלו שנכללו בתחום המדינה הערבית: נהריה, חניתה, מצובה, יחיעם, כפר מסריק, שבי ציון ורגבה.

ישראל לאו"ם, הכריז: "קו החלוקה לא יהיה אלא קו של אש ודם".¹¹ ערביי ארץ ישראל פתחו בשביתה כללית בת שלושה ימים, שלוותה במעשי טרור ופגיעה ביהודים ובעורקי התחבורה.¹² אירועים אלה מסמלים את תחילתה של מלחמת האזרחים - השלב הראשון של מלחמת העצמאות.

כל עוד שלט המנדט הבריטי בארץ, הייתה האחריות הביטחונית בידי הצבא והמשטרה הבריטיים. נוכחות זו הכתיבה את אופי ההתנגשויות בין היהודים לערבים.

למרות הקשיים שהציבה בפניהם החלטת האו"ם, ראו התושבים היהודים של הגליל כי בכוחם להמשיך במפעלם ההתיישבותי, וקיבלו החלטה נחושה: להמשיך את חייהם כרגיל ולהימנע מעזיבת אדמותיהם.¹³ בעוד אירועי דמים פרצו ברחבי הארץ, בגליל שרר שקט יחסי, מלווה במתיחות בין שתי הקהילות. ניסיונותיהם של יהודים ליצור קשר עם הכפרים הערביים היו קשים ולא צלחו.¹⁴

רקע ביטחוני-צבאי

צבא ההצלה והיערכותו בארץ ישראל

מציאות מדינית-צבאית חדשה בארץ ישראל החלה להיווצר עוד בטרם החליט האו"ם על חלוקת הארץ לשתי מדינות. זאת, על רקע פרסום הדוח של ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית לענייני ארץ ישראל¹⁵ שהמליצה, בין השאר, להתיר את עלייתם לארץ של 100,000 יהודים עקורים באירופה. אף על פי שדיוני הוועדה לוו בחילוקי דעות, המלצותיה פורסמו ב־30 באפריל 1946. בין ההמלצות הבולטות: אין להקים מדינה יהודית ואין להקים מדינה ערבית, ויש לעשות הכול שהארץ לא תהיה בשליטה של קהילות אלה, כדי למנוע מלחמת אזרחים ודאית. בכך דחתה הוועדה, למעשה, את "הספר הלבן" מ-1939 ודרשה לשוב אל עקרונות המנדט, עד להקמת משטר נאמנות בארץ ישראל.

11 יואב גלבר, **קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב 1948**, אור יהודה: דביר, 2004, עמ' 31.

12 דוד בן-גוריון, **מדינת ישראל המחודשת**, כרך א', תל אביב: עם עובד, 1969, עמ' 73. ראו גם: בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949**, תל אביב: עם עובד, 1991, עמ' 581.

13 קורן, **הגליל המערבי במלחמת העצמאות**, עמ' 29.

14 שם, עמ' 62-65.

15 את ההצעה להקים את הוועדה העלה שר החוץ של בריטניה, ארנסט בוויין, ב־13 בנובמבר 1946.

מבחינת הערבים, פגעו המלצות אלה אנושות בהישגיהם ובזכויותיהם. בהתכנסות מועצת הליגה הערבית בבלודאן שבסוריה ביוני 1946, פורסמה הצהרה מאיימת: "המצב בפלשתינה מתפתח לקראת התנגשות חריפה בשל קיום הארגון הצבאי הציוני והארגונים הטרוריסטים ולנוכח הרגלים של הציונים להשתמש בכוח להשגת מטרותיהם [...] כתוצאה מכך עלולה לבוא התנגשות שתעמיד את מדינות ערב במצב עדין ביותר, מאחר שהן לא תוכלנה למנוע את התערבות בני עמיהן לעזרת אחיהם בפלשתינה בכל האמצעים - בכסף, בנשק ובכוח אדם".¹⁶

החלטה זו טמנה בחובה את רעיון הקמתו של צבא מתנדבים, שקיבל מאוחר יותר את השם "כוחות ההצלה" (ג'יש אל-אנקאד).

עליית מדרגה נוספת הייתה ב-7 באוקטובר 1947 בעיירה עאליה בלבנון, שם התכנסה שוב מועצת הליגה הערבית כדי לעגן את ההחלטות שהתקבלו בבלודאן. הפעם הוסיפו המתכנסים, כי "הפגיעה החמורה בזכויות ערביי פלשתינה מחייבת גישה אחרת" ועל "מדינות ערב להתחיל בהכנות צבאיות לאורך גבולות ארץ-ישראל".¹⁷

הפעולה הראשונה הייתה להקים ועדה צבאית בראשותו של אמיר ליווא (אלוף) אסמאעיל צפוט מהצבא העיראקי, והחברים בה היו קצינים בכירים מהצבאות הסורי, הלבנוני, העבר-ירדני ונציגי ערביי הארץ.

מסקנתו העיקרית של צפוט, לאחר שבחן את התנאים ואת יחסי הכוחות בארץ ישראל: "לא ייתכן ניצחון על היהודים [...] באמצעות כנופיות וכוחות לא סדירים בלבד. לכן יש להטיל למערכה כוחות סדירים, מאומנים

16 **תיק צבא ההצלה בתקופת מלחמת העצמאות 1948** (א"צ, קטלוג תעודות 1742/15.8) 1962.

17 שם. ראו גם: ביאן נויהד' אלחות, **אליקיאדאת ואל-מואססאת אל-פלסטיניה 1948-1917** ("המנהיגות והמוסדות הפלסטיניים 1917-1948"), בירות: דאר אל-הודא, 1986, עמ' 605-616. ההיסטוריונית פרופ' ביאן נויהד' אל-חות נולדה בירושלים ב-1937. אביה, עג'אג' נויהד' (1897-1982) היה לבנוני, שחי בארץ ישראל כ-25 שנים ונחשב לאחד מייסדיה של מפלגת אסתקאלא הערבית-פלסטינית ב-1932, מזכיר המועצה הלאומית הפלסטינית העליונה ומנהל רשות השידור הפלסטינית בארץ בתקופת מלחמת העולם השנייה. לאחר מלחמת העצמאות חזר עג'אג' נויהד' עם בתו ללבנון. ביאן נשואה לשפיק אל-חות, מבכירי תנועת אש"ף, ושימשה ראש הדסק הפלסטיני באמריקה הלטינית. ספריה, בנוסף לפרסומים בנושא הסכסוך הערבי-ישראלי, סוקרים את ההיסטוריה של ארץ ישראל מאז הקמת בית המקדש הראשון ועד 1948, ונחשבים לבעלי חשיבות היסטורית. היא עושה שימוש רב במקורות ישראליים ובעיקר בטקסטים של אנשי התנועה הציונית.

ומצוידים במיטב הנשק, אשר ייעזרו על-ידי הכנופיות הפלסטיניות¹⁸. את הצעותיו המעשיות הגיש צפות לליגה הערבית ב-9 באוקטובר. הוא המליץ על כמה צעדי מנע: לגייס באופן מיידי ושיטתי מתנדבים רבים; לאמנם ולציידם; להעמיד לרשותם קצינים, סמלים ומדריכים; לרכז את הצבאות הסדירים הערביים לאורך גבולות הארץ; להקים מפקדה אחידה לכל הכוחות הצבאיים; לספק לערביי פלשתינה בשלב הראשון כ-10,000 רובים וכמות מספקת של מקלעים, רימונים וחומר נפץ.¹⁹ מאחר שהערבים לא הגיעו להסכמות בעניין הרכבה של הוועדה הקבועה, המשיכו צפות והוועדה שבראשותו להיות הגורם המרכזי בארגון הכוח, ציודו ואימונו.²⁰

ב-27 בנובמבר 1947 הוגש דוח צפות השני, שהעריך את כוחם והיערכותם של היהודים, כולל פריסת הכבישים שאפשרה, לדעתו, תמרון יעיל (קווים פנימיים) של הכוחות שלרשותם. לדעת צפות, ערביי פלשתינה לבדם לא יוכלו לנצח את היהודים, וכתנאי לניצחון הוא תבע להפעיל את הצבאות הסדירים של מדינות ערב; אולם הכנות אלה התקדמו בעצלתיים.

התפשטות המהומות בארץ ישראל במהלך דצמבר 1947, וחולשתם של ערביי הארץ במאבק אל מול היישוב היהודי, אילצו את מדינות ערב להאיץ את מאמציהן הצבאיים. בימים 8-17 בדצמבר התכנסו בקהיר ראשי ממשלות ערב ונציגיהן, ואישרו כמה החלטות חשובות, שעיקרן נסוב על ממד הזמן. הוקמה ועדה צבאית שמטרתה לרכז את כלל הפעולות הדרושות ולהוות גורם מקשר בין צבא המתנדבים למזכירות הליגה. אולם עיקר משימתה - להכין את כוחות המתנדבים של צבא ההצלה ליציאה

18 גלבר, **ניצני החבצלת**, כרך א', עמ' 78.

19 בכנס הליגה הערבית בעאליה (7-15 באוקטובר 1947) התפתח פולמוס בין ראש הוועדה הצבאית העליונה צפות לבין המנהיגות הערבית סביב אחריותה וסמכויותיה של הוועדה הצבאית העליונה בראשותו, וסביב אחריותה לניהול המערכה הערבית. חלק מאנשי המנהיגות הערבית ראו בוועדה פיקוד עליון על כלל הכוחות הסדירים והבלתי סדירים, שמטרתם לסלק את היהודים ולמנוע הקמת מדינה ציונית; וחלקם ראו בה גוף פיקודי זמני. רמטכ"לים של מדינות ערב, כדוגמת מצרים, נמנעו מלקיחת אחריות בשלב הראשוני ומפתיחת חזית דרומית בארץ ישראל. צפות ראה בוועדה הצבאית אחראית על ארגון הכוחות הבלתי סדירים והמליץ כמה פעמים בפני ליגה הערבית לערוך ולארגן כוחות סדירים ערביים לאורך הגבולות של ארץ ישראל לשעת הצורך, וכי הפיקוד הצבאי העליון של מדינות ערב ייטול את היוזמה לאחר הוצאת הכוחות הבלתי סדירים וסיום המנדט הבריטי. ראו: **אל-קיאדאת ואל-מואססאת אל-פלסטיניה 1917-1948**.

20 ממושבה החדש והקבוע באל-קאדסיה, המרוחקת כ-12 ק"מ מדמשק.

לארץ מוקדם ככל האפשר, ולרכזם בסוריה להצטיידות ולאיימונים עד 15 בינואר 1948; אולם הגיוס בפועל פיגר אחר לוח הזמנים. באותה ועידה אושר מינויו של פאוזי אל-קאוקג'י כמפקד השדה²¹ של צבא המתנדבים, למגינת ליבו של חאג' אמין אל-חוסייני. המטרה האסטרטגית שהנחתה את המפקדה הכללית בדמשק הייתה "מניעת חלוקת פלסטין והקמת מדינה יהודית בה"; הגדרה עמומה, שאפשרה לגשר על חילוקי הדעות באשר לדרך הרצויה להפעלת צבא המתנדבים להשגת המטרה הזו. לוח הזמנים הושפע משלושה גורמים עיקריים: מועד יציאת הצבא הבריטי מהארץ; מצוקות האוכלוסייה הערבית הפלסטינית; התגברות הסכנה היהודית. בשל סיבות אלה, ביקשה המפקדה הצבאית בדמשק להקים שני סוגי כוחות לוחמים, בדומה לדגם של ארגון ההגנה היהודי (ממאי 1948 - צה"ל):

א. חילות משמר (חאמיאת) נייחים להגנה על מקומות יישוב ערביים, שיתבססו על התושבים המקומיים ויסתייעו במפקדים, בנשק ובאמצעי קשר מהמפקדה הכללית;

ב. כוחות מחץ נייחים, סדירים למחצה, לתקיפת יישובים יהודיים (אך לא לכיבושם), לפגיעה בתחבורה היהודית ולארגון ואימון הלוחמים הפלסטינים המקומיים להגנה וככוח עזר.

מבנה וייעוד זה תאמו לכאורה את תפיסת שלבי הלחימה, כפי שהציגם אסמאעיל צפוט, ראש המפקדה הצבאית בדמשק, בדוח השני שהגיש למזכירות הליגה הערבית ב-27 בנובמבר 1947, באשר למשימות המוטלות על ערביי פלסטין:

א. הגנה עצמית מול התקפות היהודים;

ב. איום על התחבורה והתשתית הכלכלית היהודית;

ג. תקיפת יישובים יהודיים.

הקמת צבא ההצלה נועדה, למעשה, לדחות ככל האפשר את מעורבותם הצבאית של מדינות ערב במלחמה "האזרחית" בארץ ישראל. מבחינתם, המועד שבו יתערבו בנעשה בארץ יהיה רק עם יציאת הכוחות הבריטיים ממנה. המפקדה הכללית חזרה ושיננה למפקדי הכוחות הנתונים למרותה, כי עליהם להימנע מהתנגשויות ומחיכוכים עם כוחות בריטיים ולשמור על

21 למפקח הכללי של צבא השחרור הערבי התמנה גנרל עיראקי בדימוס, טהא אל-האשימי, איש אמונו של נשיא סוריה שוכרי אל-קוואתלי.

שלמות הכוחות שברשותם.²²

גורם הזמן, שהיה קריטי מבחינת השפעתו על מצב העימות הבין-קהילתי, פעל לרעת הערבים, שרק בפברואר 1948 - שנה וחצי לאחר ההחלטה להתערב צבאית בנעשה בארץ - הגיעו לכלל החלטה מוסכמת בדבר ארגון משותף ויעיל של הפעולות בה.

לעומת צפות, קאוקג'י האמין בלוחמת גרילה כפתרון להצלת פלסטיין. מינויו ב־6 באוקטובר למפקד כוחות השדה של צבא ההצלה נראה כהמשך טבעי לפעילותו שנקטעה ב־1936, במהלך המרד הערבי כנגד השלטון הבריטי בארץ ישראל. קאוקג'י היה קצין לשעבר בצבא העות'מאני, אשר נטל חלק במרידות בסוריה ובארץ ישראל, אליה הגיע במהלך המרד הערבי (1936-1939) בראש כוח צבאי בין-ערבי שהוזעק לסייע לערביי הארץ. בתקופת שהותו בארץ למד להכיר אותה מקרוב, בייחוד את אזור השומרון (שכס, טול כרם וג'נין) שבו התמקדה לחימתו.²³

אולם למרות היותו בחירה טבעית, עורר מינויו למפקד צבא ההצלה מתיחות רבה בין חברי הוועדה הצבאית לבין חאג' אמין אל-חוסייני, המופתי הגולה של ירושלים והמנהיג המקובל של הציבור הערבי בארץ. אל-חוסייני התנגד למינויו של קאוקג'י וביקש כי בן אחיו, עבד אל-קאדר אל-חוסייני, מפקד כוחות הג'יהאד הקדוש (ג'יהאד אל-מקדס), ימונה כמפקד העל של צבא ההצלה. לבסוף, עד למותו של עבד אל-קאדר אל-חוסייני, ולמעשה עד לפלישת צבאות ערב לארץ במאי 1948, פעלו שני הכוחות בדרך עצמאית, ללא תיאום מהלכי הלחימה.²⁴

צבא ההצלה, שמנה במאוס 1948 כ־5,200 מתנדבים (מהם נשלחו לארץ כ־4,000) נבנה והתאמן בעיר קטנא שבסוריה. אולם ברקע מהלכי הקמתם וארגונם של גדודי ההצלה עמדו אינטרסים של גורמים שלטוניים וממשלתיים בסוריה, שנועדו לחזק את מעמדם בקרב הציבור הסורי

22 אברהם סלע, "צבא ההצלה בגליל במלחמת 1948", בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט, עיון מחודש**, חלק א', תל אביב: העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, משרד הביטחון, 2004, עמ' 211.

23 יגאל אייל, **האינתיפאדה הראשונה**, תל אביב: מערכות, 1998. ראו גם: גלבר, **ניצני החבצלת**, עמ' 78.

24 **תיק צבא ההצלה בתקופת מלחמת העצמאות 1948**, קטלוג תעודות (א"צ 1742/15.8), 1962, עמ' ג' ואילך. ראו גם: ו' [יעקב] שמעוני, **היערכות הערבים עד לפלישת הצבאות**, המחלקה להיסטוריה, ינואר 1961 (א"צ 28).

והערבי.²⁵ למרות זאת, ובשונה מהמרד הערבי בשלטון הבריטי, ראו המתנדבים את עצמם ככובשים שמטרתם לשחרר את הארץ מנוכחותם של היהודים.

צבא ההצלה בארץ ישראל

יחידות צבא ההצלה היו מחולקות לשלושה סוגים: יחידות סדירות או סדירות למחצה ממתנדבי ארצות ערב, שאומנו במחנה קטנא; יחידות סדירות או סדירות למחצה של מתנדבים ממדינות ערב השכנות (לבנונים, סורים, ירדנים ועיראקים); וקבוצות לוחמים מבני הארץ, אשר שירתו תמורת משכורת ששולמה על ידי המפקדה הכללית. היחידות משני הסוגים הראשונים היוו את "כוחות ההצלה" וכללו את הגדוד "ג'בל אל-ערב" ואת יחידת "מגדל שמש". כוחות אלה הוחדרו לארץ, בעיקר לשומרון ולגליל, על פי קצב בנייתם.

החל בינואר 1948 הגיעו לארץ ישראל שמונה גדודים של צבא ההצלה. הכוחות הבריטיים אפשרו את כניסתם, מאחר שהגדרת משימתם הייתה הבטחת ביטחון התושבים הערבים בערים, הבטחת תנועתם ומניעת הפגיעה בהם עם יציאת הבריטים מהארץ. כמו כן סוכם, כי כוחות צבא ההצלה יימנעו מפעולות התקפיות. בין הגדודים הללו היה הגדוד הדרוזי בפיקודו שכיב והאב, שמשימתו הייתה לסייע לגדוד אל-ירמוכ השני במרחב הגליל.²⁶

האירועים בצפון צברו תאוצה. ב-20 בינואר תקף גדוד של צבא ההצלה בפיקודו של אדיב שישקלי, שאליו הצטרפו לוחמים ערבים מקומיים, את יחיעם. לאחר קרב של חמש שעות הצליחו מגיני הקיבוץ להדוף את ההתקפה במחיר ארבעה הרוגים. הדרכים לגליל העליון נותרו מנותקות. חמור ביותר היה מצבם של הקיבוצים חניתה, אילון ומצובה בגוש הצפוני, ושל קיבוץ יחיעם המבודד. ב-26 במארכס ארגנה חטיבת כרמלי הממונה על האזור שיירה גדולה, שנועדה להגיע אל יישובי הגוש הצפוני. למחרת יצאה שיירה בת שבעה כלי רכב עם 90 אנשים לעבר יחיעם. סמוך לבית הקברות של אל-כאברי (כברי) נתקלה השיירה במארב. 47 מנוסעיה נהרגו, ובהם

25 סלע, **צבא ההצלה**, עמ' 207.

26 אל חות, **אל-קיאדאט ואל-מואססאט אל-פילסטינייה 1917-1948**, עמ' 614. ראו גם: אל-עארף, **אל-נכבה - נכתב בית אל-מקדס ואל-פרדוס אל-מפקוד 1947-1953**, א', עמ' 41.

מפקד גדוד 21 בן-עמי פכטר. יחיעם נותר מכותר עד לכיבוש המרחב במבצע "אהד" במאי 1948.

דוגמה למגמה המשולבת הזו היה פיצוץ כמה גשרים, כדי להפגין כוח ולמנוע הסתננות סורית. בליל 14-15 בפברואר 1948 פוצצו גשר אל-ברווה (אחיהוד) וגשר הרכבת של ראש הנקרה.²⁷ פעולה נוספת שתרמה למפנה במצב הביטחוני בצפון הייתה השמדתה של שיירת הנשק הערבית בקריית מוצקין ב-17 במרס 1948. האמל"ח שהסיעה יועד לתגבר את הכוחות הערביים בחיפה, והיעדרו הביא לנפילתה של העיר הערבית בתוך 24 שעות (21-22 באפריל 1948).²⁸

המשימות והרכב כוחות כרמלי בצפון הארץ²⁹

ארגון ההגנה נערך לקדם את המציאות המתהווה בארץ באמצעות היערכות מבצעית, שתאפשר להתמודד עם שני תרחישים מאיימים: מלחמה בין קהילות על אותה כבדת ארץ, ופלישה של צבאות ערב: תוכנית ד'.³⁰

הכוח הצבאי של ההגנה וצה"ל בצפון כלל חמש חטיבות: גולני (חטיבה 1), כרמלי (חטיבה 2), יפתח-פלמ"ח (חטיבה 11), חטיבה 7 וחטיבת עודד (חטיבה 9); לאלה יש להוסיף את היישובים שהיו במרחבים שבהם נלחמו החטיבות, אם כחלק בלתי נפרד שלהן ואם - במקרים רבים - כמקור לכוח אדם פיקודי, וכן כמקור לתגבורת בשעת הצורך. בשלבי המלחמה הראשונים היו יחידות חיל המשמר (חי"ם) כלולות בנפות הכפופות לחטיבות; מאוחר יותר הן אורגנו בגדודים שהיו כפופים למחוזות, שהחליפו את הנפות.³¹

27 בעז זלמנוביץ' (עורך), **קרבות מלחמת העצמאות, מפות ומבצעים**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2018, עמ' 27.

28 קורן, **הגליל המערבי במלחמת העצמאות**, עמ' 71.

29 שושנה שטיפטל (עורכת), **תוכנית "ד" - תהליך הכנתה, עיצובה וגיבושה**, תל אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 2008, עמ' 314-317: "תקן החטיבה: לרשותך יעמדו לביצוע 3 גדודי חיל רגלים; הסימון המספרי של גדודיך יהיה החל ממספר 21 ועד 29. לפיכך, יהיו מספרי הגדודים לפי התקן הקיים מ'21 ועד 23. הסימון המספרי של חטיבת כרמלי יהיה ו'".

30 יגאל אייל, "תוכנית ד - מצפן אופרטיבי, האסטרטגיה הראשונה של ה'הגנה' וצה"ל", בתוך: **המלחמה המעצבת הראשונה, שבעה מאמרים במלאת שבעים שנה למלחמת העצמאות**, בן שמן: מודן, 2018.

31 דני הררי, "מלחמת העצמאות בצפון", בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט עיון מחודש חלק א'**, תל אביב: העמותה לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, משרד הביטחון, 2004, עמ' 119 ואילך.

להלן נתמקד בפעולותיה של חטיבת כרמלי בפיקודו של משה כרמל, שעליה הוטלו משימות ההגנה והכיבוש באזור.³²

חטיבת כרמלי צמחה בעיקרה מהמרחב העירוני של חיפה והקריות שמצפון לה, וכן מעמק זבולון, נהריה ויישובי הגליל המערבי. גזודיה הראשונים נשאו את המספרים 21 (גדוד הקריות, עמק זבולון והגליל המערבי) ו-22 (גדוד חיפה ושכונותיה). במהלך המלחמה הוקמו בחיפה עוד שלושה גדודים: גדוד "אלון" (11), גדוד 23 אף שהיה אחד מגדודי כרמלי, אשר לחם כבר בשלבי המלחמה המוקדמים בגליל העליון, וגדוד 24, שהחל את דרכו כגדוד חי"ם נייד, ולאחר כיבוש חיפה היה לגדוד המסייע; ככזה הוא עבד יחד עם גדוד 22 לקראת מבצע "ברוש" לכיבוש משמר הירדן. שתי מפקדות נפתיות - "הדרי" שהופקדה על חיפה ו"צידוני" שהופקדה על הקריות, על יישובי עמק זבולון, על הגליל המערבי ועל נהריה - היו כפופות למחוז חיפה של ההגנה. ראוי לציין, שכל עוד נערכה הלחימה במרחב כרמלי וגם במרחב גולני, הערוב בין יחידות חיל השדה (חי"ש) ליחידות חיל משמר היה רב עד כדי כך שלא תמיד ידעו הלוחמים לאיזו מסגרת הם משתייכים. הבלבול נבע מצורכי המלחמה, שחייבו לעיתים ציוותי קרב שלא חפפו בדיוק את המסגרות הצבאיות הרשמיות.³³ באפריל 1948 גובשה תוכנית הפעולה של חטיבת כרמלי. עיקר מטרותיה היו הכנת הפריצה לאזור הגליל המערבי והטלת מצור על עכו, פגיעה בתחבורה הערבית לגליל והחשת אספקה של מזון ותחמושת ליישובים היהודיים הנתונים במצור.³⁴

במסגרת התוכנית האופרטיבית הכללית של תוכנית ד', ערב מלחמת העצמאות הוטלו על חטיבת כרמלי, שתפסה אחריות על צפון ארץ ישראל, מספר רב של משימות:³⁵

- א. ארגון היישובים/האזורים וחיזוק מערך ההגנה בהם;
- ב. הקמת מערכת חסימות (כולל פיצוץ גשרים) על דרכי הגישה העיקריות של האויב (בהן גם שפרעם), ייצוב מערכת ההגנה

32 משה כרמל, **מערכות צפון**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תש"ט. ראו גם: אלחנן אורן, "המערכות על הגליל במלחמת העצמאות", עמ' 825.

33 הררי, **מלחמת העצמאות בצפון**, עמ' 121.

34 אשל, **חטיבת "כרמלי"**, עמ' 129.

35 שטיפטל, **תוכנית "ד"**, עמ' 314-317.

הקבועה הכוללת תפיסת תחנות משטרה בכפר עטה (אתא), קריית חיים, עתלית, בצה והמחנה הצבאי הבריטי שלייד כפר מסריק (כורדאני);

ג. כיבוש כפרים נתון לשיקולו של מפקד החטיבה לאחר התייעצות עם יועצנו לעניינים ערביים ועם קציני הש"י;³⁶

ד. התבססות בערים - בעיר חיפה, כיבוש והשתלטות על השכונות הערביות;

אבטחת עורקי תחבורה באמצעות השתלטות על עורקים ראשיים ארציים (חיפה-זיכרון יעקב) והשתלטות על מספר כפרים, וכמו כן על מסילת הברזל מחיפה עד זיכרון והטלת מצור על העיר עכו.³⁷

תקן החטיבה כלל שלושה גדודי חיל רגלים (21, 22, ה') וחמש פלוגות עירוניות ניידות של המשמר בנפת זבולון. כוחות החטיבה חולקו במספר גזרות. החטיבה נערכה כך: שני גדודים בחיפה ובסביבה הקרובה, חצי גדוד בין הקריות לעין המפרץ וחצי גדוד בגליל המערבי. בחודשים הראשונים של המאבק הבין-קהילתי לוחמי חטיבת לבנוני, ומפברואר כרמלי, השתתפו במבצעים כגון: פעולות הגמול בבלד א-שיח" (נשר היום), התקפת הגמול על הכפרים שפרעם וטמרה,³⁸ ליל הגשרים, פיצוץ שיירת הנשק הערבית ליד קריית מוצקין, שיירת יחיעם.³⁹

36 שם, עמ' 314.

37 שם, עמ' 314-315. ראו גם: הררי, **מלחמת העצמאות בצפון**, עמ' 124-131. ראו גם: אשל, **חטיבת "כרמלי"**, עמ' 30.

38 **קרבות מלחמת העצמאות, מפות ומבצעים**, עמ' 30. ב-1 בינואר 1948 פשטו כוח פלמ"ח וכוח חי"ש מחטיבת לבנוני על בלד א-שייח". לכוח היו שני הרוגים. בד בבד, ארבע מחלקות מגדוד 22 תקפו את חוואסה; לכוח היה הרוג. ב-19 בינואר פשטה על טמרה פלוגה מגדוד 21 (בפיקודו של יוסי האס) של חטיבת לבנוני. היה זה המבצע **הפלוגתי** הראשון של החי"ש בחטיבה. לכוח היה הרוג.

39 כוח של גדוד 21 מחטיבת כרמלי נתקל במארב ליד בית הקברות של אל-כאברי. מתוך 90 אנשי השיירה נהרגו 47, ובהם המג"ד בן-עמי פכטר.

מהלכי קרבות רמת יוחנן (הושה וכסאיר) המשימות והיערכות גדוד ההצלה ג'בל אל-ערב (הגדוד הדרוזי)

עם פרוץ מעשי האיבה בארץ ישראל היו הדרוזים ברחבי המזרח התיכון מפולגים בינם לבין עצמם ובלי עמדה אחידה לגבי הצדדים היריבים.⁴⁰ אולם במאבק היהודי-פלסטיני על אותה כבדת ארץ נרשם ניסיון לאומי פלסטיני לרתום כוחות ומנהיגים דרוזים, לבנונים וסורים בעלי השפעה למאמץ הלחימה, הן כנגד הבריטים והן כנגד היישוב היהודי. במהלך המרד הערבי בארץ ישראל, בשנים 1936-1939, פנה מפקד כוחות המתנדבים הערבים, פאוזי אל-קאוקג'י, לסולטאן באשא אל-אטרש, מנהיג הדרוזים בסוריה, שהוביל את מרד הדרוזים בשנים 1925-1927 כנגד המנדט הצרפתי, בבקשה לגייס את אנשיו ללחימה בארץ נגד הבריטים והיהודים. התגבור המתוכנן של הגדוד הדרוזי נעצר בטרם יצא לדרך, הודות למאמצי הסוכנות היהודית וקשריה עם המנהיגות הדרוזית בארץ, שפעלה לשם כך אל מול המנהיגות הדרוזית הסורית והלבנונית.⁴¹ אולם למרות מאמצים אלה, הצטרפה אל קאוקג'י פלוגת מתנדבים דרוזים בפיקודו של מוחמד צ'אב.⁴²

בשנת 1947, על רקע ההחלטה על תוכנית החלוקה, שוב פנה קאוקג'י אל מנהיג הדרוזים סולטאן באשא אל-אטרש בבקשה לצרף לוחמים דרוזים לכוחות צבא ההצלה; בפנייתו ציין:

אני מבקש את עזרתכם אחינו הדרוזים, המתגוררים בהר הדרוזים, שתייעו ותילחמו לצידנו במלחמת האומה הערבית. כל כוח שאקבל מכם שווה לשאר כוחותינו הנלחמים, בגלל בני הר הדרוזים שנולדו להילחם. כמו כן, כל פגיעה באומה הערבית תוביל לבקשה להר שיסייע מאחר שהר הדרוזים נחשב למעוז לוחמים וגיבורים [...].⁴³

אל-אטרש סירב לבקשתו של קאוקג'י בטענה שהדרוזים עסוקים בשיקום בתייהם שנהרסו על ידי הצרפתים ובמלחמת האזרחים בסוריה. קאוקג'י פנה לשכיב והאב - שכיהן כמפקד במהלך מרד הדרוזים נגד הצרפתים, ומאז היה שכיר חרב שדאג להעסקת אנשיו מימי הלחימה בצרפתים -

40 גלבר, ניצני החבצלת, עמ' 130.

41 דוד קורן, קשר נאמן ה"הגנה" והדרוזים, תל אביב: משרד הביטחון, 1991, עמ' 54.

42 אייל, האינתיפאדה הראשונה, עמ' 164.

43 מנצור מועדי, רג'ול אל-כראמאת - השייח' ג'בר מועדי - מואקף, תחדיאת ואנג'אזאת ("האיש זמנו"), ירכא: הוצאת משפחת מועדי לזכרו של השייח' ג'בר מועדי, 2014, עמ' 87.

שיעמוד בראש יחידה דרוזית. והאב ענה לקאוקג'י, כי הוא מוכן לגייס מתנדבים דרוזים בתנאי שהמנהיג הדרוזי אל-אטרש יאשר זאת. מצדדים שונים הופעלו לחצים על אל-אטרש, אשר נתן הסכמתו לווהאב לגייס דרוזים כפרטים וכשכירים; כמו כן דרש, שהגיוס לא ייחשב כגיוס דרוזי. לאחר הרכבת הגדוד (שנקרא פוג' ג'בל אל-ערב ולא ג'בל אל-דרוז) אמר והאב לחייליו: "להווי ידוע שאין לנו יעוד דרוזי במלחמה זו. אנו שכירים וחייבים למלא את המוטל עלינו".⁴⁴

והאב הצליח לגייס כ-400 עד 500 איש מסוריה ומלבנון, כולם שכירי חרב, שנקראו לשורות הגדוד כמתנדבים. יכולותיהם התבססו על ניסיונם הקרבי מתקופת המרד בהר הדרוזים באמצע שנות העשרים ומקרבות שניהלו במהלך מלחמת העולם השנייה.⁴⁵

ב-28 במארס 1948 יצא גדוד ג'בל אל-ערב מהעיר סוידא שבהר הדרוזים, הגיע לשפרעם והקים מחנה צבאי בתוך הכפר. בעת הגעתו פנו כמה מנהיגים דרוזים בארץ למפקד הגדוד וניסו לשכנע אותו להימנע מפעילות נגד היהודים.

עד 12 באפריל 1948, תחילת קרבות רמת יוחנן, לא ביצע גדוד ג'בל אל-ערב שום פעולה נגד כוחות היהודים. הגדוד היה דל באמצעי לחימה וסבל ממחסור בכלי נשק. ב-6 באפריל העביר מפקד הגדוד דיווח למפקדתו שישבה בדמשק ודרש אמל"ח (שישה תותחי שדה, שני תותחים נגד טנקים, שש משאיות, 25 בקבוקי מולוטוב ופצצות) בשל הצטיידות כוחות חטיבת כרמלי בנשק כבד וחדש: "אחרי בדיקה מדוקדקת התברר לי כי האויב מצויד היטב בנשק כבד וחדש".⁴⁶

44 פקודת תנועה של גדוד שכיב והאב - 28/3/1948 (א"צ 271/1000001/1957). ראו גם: קורן, קשר נאמן ה"הגנה" והדרוזים, עמ' 55.

45 מועדי, השיח' ג'בר מועדי, עמ' 87.

46 קורן, קשר נאמן ה"הגנה" והדרוזים. ראו גם: פקודת תנועה של גדוד שכיב והאב - 28/3/1948 (א"צ 271/1000001/1957).

המשימות הצבאיות של גדוד ג'בל אל-ערב כפי שהוגדרו על ידי מפקדת צבא ההצלה:

- א. ביצוע חבלה בדרכי התחבורה של היהודים והתקפות על המושבות היהודיות;
- ב. מלחמה בכוחות ההגנה, שמירה, סיוע לערים ולכפרים הערביים שבסביבת חיפה;
- ג. סיוע בכיבוש חיפה והנמל שבה, בגלל חשיבותו כנתיב אספקה עיקרי לכוחות היהודיים.

היערכות גדוד ג'בל אל-ערב

הגדוד שמנה, כאמור, כ-400-500 חיילים הורכב מארבע הפלוגות אל-מזרעה, אל-מסיפרה, אל-כפר ואל-פאלוג' - כולם שמות של כפרים בהר הדרוזים שבמרחבם התנהלו קרבות מפורסמים נגד הצרפתים במהלך המרד הדרוזי שהחל ב-1925.

מפקדתו של הגדוד נקבעה בשפרעם.⁴⁷ בנו של שכיב והאב, כמאל, שנועד לסייע במלאכת התיאומים בין אביו לשאר כוחות ההצלה בגליל ולרכז כוח עתודה מאנשי הכפרים הדרוזיים שבגליל, קבע את מושבו בכפר ירכא אצל השייח' ג'בר מועדי. בתרשיחא נקבע בסיסו של גדוד אל-ירמופ השני בפיקודו של אדיב שישקלי הסורי. סכסוכים רבים התגלעו בין שכיב והאב לבין שישקלי. רבים מלוחמיו של שישקלי ערקו לגדוד של שכיב והאב בעיקר לאחר שנכשלה התקפת גדודו של שישקלי על יחיעם ב-20 בינואר 1948. סגנו של שישקלי, אבו אבראהים, ערק אף הוא והצטרף לגדודו של והאב.⁴⁸

גדוד ג'בל אל-ערב נערך, בהתאם למשימות שהוגדרו לו ובהתאם להרכב הפלוגות, על הגבעות הצפון-מערביות והדרומיות של שפרעם המשתפלות אל עמק זבולון ויגור ומשקיפות עליהם. הגבעות השולטות באש ובתצפית הקנו יתרון מוחלט לכוחות הגדוד הדרוזי באיתור תנועת הכוחות הישראליים במרחב ובביצוע משימותיו על פי המרחבים הבאים:

47 שם.

48 מועדי, השיח' ג'בר מועדי, עמ' 87.

- א. עמק זבולון - על רמת יוחנן, קריית אתא ואושה היהודית;
- ב. ציר חיפה-כפר חסידים-שפרעם-נצרת;
- ג. ציר חיפה-יגור-צומת ג'למה (קריית טבעון)-מגידו.

הגדוד עסק בעיקר בניית צירים, בשיבוש דרכי הסיוע בין הכוחות היהודיים ובמניעת הישגים צבאיים של כוחות ההגנה בצפון הארץ.

ניתן לציין, כי קווי תוכנית החלוקה של הארץ ומרכזיותם של יישובים ערביים היו מרכיב בעיצוב תוכנית הפריסה של כוחות צבא ההצלה בארץ ובצפונה. לדוגמה, מיקומו של גדוד ג'בל אל-ערב בשפרעם כיישוב ערבי העתיד לתגבר את כוחות הגדוד, החולש על צירים חשובים המובילים לחיפה ולנצרת כערבים ערביות מרכזיות, חופף במידה מסוימת את קווי תוכנית החלוקה. כל זה עולה בקנה אחד עם הגדרת משימתו של הגדוד - למנוע תנועת שיירות יהודיות. גם ניסיונותיו של קאוקג'י לכבוש את קיבוץ משמר העמק נועדו לשרת את תוכניתו להשתלט על ציר מגידו-חיפה שנחשב עורק חיוני ומרכזי, שחפף במידה מסוימת את קווי תוכנית החלוקה, וניתוקו עתיד לשבש אותה. גדוד ג'בל אל-ערב השלים, למעשה, את התפיסה הטקטית המרחבית של קאוקג'י ואת הנחיות המפקדה הצבאית בדמשק, שמטרתה, בין השאר, לנתק את דרכי הגישה לחיפה וליישובים היהודיים בצפון הארץ.⁴⁹

הרקע לפרוץ קרבות רמת יוחנן

חודש אפריל 1948 בישר את סיום מלחמת האזרחים בארץ ישראל. נפילתו של מנהיג הג'יהאד הקדוש, עבד אל-קאדר אל-חוסייני - המנהיג המועדף על חאג' אמין אל-חוסייני - ב־8 באפריל בקרב הקסטל,⁵⁰ הסירה את החסם שמנע את הגעתם של גדודי צבא ההצלה לאזור ירושלים והמרכז.

49 ניתוח זה של מרחב הפעולה של גדוד ההצלה ג'בל אל-ערב (מרחב שפרעם) נסמך על מרשמי הקרב, מפות טופוגרפיות ופקודת המבצע.

50 דני רובינשטיין, "זה אנחנו או הם" - הקסטל וירושלים, אפריל 1948: 24 השעות שהכריעו את המלחמה, תל אביב: ידיעות ספרים, ספרי עליית הגג, 2017. ראו גם: גלבר, ניצני החבצלת, עמ' 323-322.

צבא ההצלה במגמה התקפית

באפריל 1948, בעת שבפרוזהדור ירושלים נערך מבצע "נחשון" לפתיחת הדרך לירושלים, ניסו קאוקג'י וצבא ההצלה שתחת פיקודו לחרוג מתפקידי ההגנה שיועדו להם ולתקוף יישובים יהודיים. הייתה זו יוזמתו האישית של קאוקג'י, שננקטה תוך הפרת ההסדר הלא רשמי שהושג בינו לבין הבריטים וללא ידיעת הממונים עליו בדמשק, ואף בניגוד להוראותיהם. הללו ראו כמשימתו הראשונה של צבא ההצלה "פגיעה בדרכי תחבורה של האויב ובשיירותיו, הצבת מארבים וכיוצא באלה פעולות התשה וטרור". אולם כבר בתחילה ניסו כוחות צבא ההצלה לחרוג מהמשימה הזו. הניסיון הבולט ביותר לעשות זאת היה כישלוננו של גדוד אל-ירמוק הראשון לכבוש את קיבוץ טירת צבי (פברואר 1948); אולם נקודת המפנה בשלב הזה במערכה הבין-קהילתית היה הכישלון של קאוקג'י לכבוש את משמר העמק (אפריל 1948).⁵¹ בהוראת הפיקוד העליון בדמשק נזכר אמנם כביש לג'ון (מגידו)-ואדי ערה, אשר קיבוץ משמר העמק סמוך אליו, אך מפקד צבא ההצלה בחר לתקוף אותו מסיבות נוספות: מקומו של הקיבוץ וקרבתו לבסיסיו של קאוקג'י בצפון השומרון, מקומו האסטרטגי על הכביש המוביל מג'נין לחיפה, והיותו מוקף בכפרים ערביים החולשים עליו טופוגרפית. בכיבוש הקיבוץ ביקש קאוקג'י לא רק להוכיח את עליונותו על פני חבריו המפקדים, אנשי המופתי, אשר איש מהם טרם עלה בידו לכבוש נקודת יישוב עברית; הוא אף חשב ליצור לעצמו בסיס לניתוק התחבורה בעורק החיים של היישוב העברי בכביש חיפה-תל אביב, ובכך לנתק את מרכז הארץ מצפונה. ראוי לזכור, באותם ימים היה כביש החוף (כביש 4 של היום) מנותק באזור שפלת הכרמל על ידי הכפר הגדול טירה והכפרים הערביים שבכרמל (המשולש הקטן: אג'זים [אכזם], עין ע'זאל, אל-ע'בא אל-פוקא ואל-ע'בא א-תחתא);⁵² בשל כך נאלצה התחבורה העברית לצפון הארץ לעבור בכביש ואדי מילך - זיכרון יעקב-שפיה-יקנעם - אשר נמצא במוצא לעמק יזרעאל ומרוחק כדי 8 ק"מ בלבד ממשמר העמק.

51 עמירם אזוב, **משמר העמק לא תיפול! נקודת מפנה בתש"ח**, אור יהודה: דביר, 2013.

52 כפרים ערביים שננטשו ב-1948: אג'זים (אכזם) ועין ע'זאל למרגלות הכרמל המערבי, אל-ע'בא אל-פוקא ואל-ע'בא א-תחתא ברמות מנשה היו סמוכים לקיבוץ משמר העמק. ראו: אל-ח'אלדי, **כי לא ננסא**, עמ' 66-145 (הפרק "כפרי חיפה שננטשו"). ראו גם: זיידאן, **גדוד בני ערב**, עמ' 46-48.

ההתקפה על משמר העמק נפתחה בשעות אחר הצהריים של 4 באפריל 1948 בהרעשת תותחים, אשר נמסרו לקאוקג'י על ידי הצבא הסורי. ההתקפה הופסקה בהתערבות קצין בריטי, אשר הוביל להפסקת אש של 24 שעות, במסגרתה פונו מן המשק הפצועים והילדים. בסיומה היו כוחות ההגנה ערוכים ומוכנים להתקפת-נגד, שעתידה הייתה להתבצע על ידי כוחות נוספים שהגיעו לאזור.⁵³

קרבות כבדים התנהלו במשך הימים שלאחר מכן. על אחד המשלטים הסתערו הערבים 11 פעם בזו אחר זו, אחרים עברו פעמים מספר מיד ליד - בלילה נכבשו על ידי כוחות ההגנה וביום על ידי צבא ההצלה. על מנת לרתק את הכוחות להגנת הקיבוץ עצמו, שם קאוקג'י פניו ב-12 בחודש לתקוף אותו פעם נוספת; אולם הכוחות התוקפים נתקלו במארב בחורשת משמר העמק. ב־ביום נכבשו מידי הערבים שני כפרים ממזרח למשמר העמק, בינו לבין לג'ון (מגידו) וג'נין, בעורף כוחותיו של קאוקג'י. כך התהפך הגלגל, וסכנת ניתוק איימה מעתה על קאוקג'י וכוחותיו, והם נסוגו. תוך כדי רדיפה, העמיקו כוחות ההגנה לחדור לשטח הערבי והגיעו עד לכפרים הסמוכים לוואדי ערה.⁵⁴

המעורבות הדרוזית⁵⁵

כבר בעת ההפוגה בקרבות משמר העמק העתיק קאוקג'י את תותחיו דרומה לפרוזדור ירושלים, על מנת להשיג יוקרה בכך שיתאפשר לו לטעון כי הפסיק את המערכה בצפון לא משום שהובס אלא בשל דאגתו לשלום הלוחמים הערבים שבפרוזדור. בזיכרונותיו טען קאוקג'י, שעשה זאת בשל מצוקתם הגוברת של לוחמי הג'יהאד הקדוש ופניות עזרה נואשות שהגיעו

53 פירוט מלא של הקרב והאירועים שקדמו לו, ראו: אזוב, **משמר העמק לא תיפול! נקודת מפנה בתש"ח**. ראו גם: הררי, **מלחמת העצמאות בצפון**, עמ' 174-175.

54 עמ' 176. עארף אל-עארף, היסטוריון שהיה מקורב לאנשי חאג' אמין אל-חוסייני ומושל נפת רמאללה, כתב בספרו **אל-נכבה**, עמ' 198-199, שקאוקג'י נכשל פעמיים בהתקפותיו על משמר העמק ופעל בניגוד להנחיות המפקדה הצבאית העליונה בדמשק. הוא רקם שני הסכמים עם הבריטים שישבו במחנה לויד (רמת דוד) שבעמק יזרעאל, ובכך איפשר את קיומן של שתי הפוגות של כ-24 שעות כל אחת, ואף הסכים להארכתן, והדבר איפשר העברת כוחות יהודיים מחיפה למרחב משמר העמק. דיווחיו למפקדה הצבאית בדמשק בנושא הצלחותיו היו שקריות, וכישלון פעולותיו הוא הסיבה להתמוטטות כוחות ההצלה בצפון. ראו גם: גלבר, **ניצני החבצלת**, עמ' 323, על המגעים להצלת קאוקג'י.

55 המעורבות הדרוזית החלה עוד קודם לקרבות רמת יוחנן. ראו: זיידאן, **גדוד בני ערב**, עמ' 46-55.

אליו. ב-9 באפריל אכן השתתפו - זו הפעם הראשונה - תותחים בקרבנות בגזרת הקסטל; אך התערבות קאוקג'י הייתה מצומצמת ומאוחרת מכדי להשפיע על ההתפתחויות בגזרה. ב-11 באפריל, בשעה שסכנת כיתור והשמדה נשקפה לכוחו העיקרי באזור משמר העמק, החזיר קאוקג'י את היחידות לשם: הוראה מדמסק להשאירן בפרוזדור ירושלים איחרה להגיע. באותו יום, בהגיע הקרב על משמר העמק למשבר, פנה קאוקג'י למפקד הגדוד הדרוזי בפרעם בבקשה שיפתח חזית נוספת, שתסיט כוחות של ההגנה/פלמ"ח, ובכך יוקל הלחץ הכבד שהופעל עליו: "הנני פונה אליכם, בני מערוף, אני במצוקה. אם לא תחלצו לעזרתי - תלונתי לאלוהים".⁵⁶

למחרת, ב-12 באפריל, נענה מפקד גדוד ג'בל אל-ערב לקריאתו של קאוקג'י ושלח חלק מכוחותיו לכפרים הושה ופסאי, דרום-מערבית לכפר שפרעם, אשר חלשו על רמת יוחנן, קריית אתא ועל הציר חיפה-שפרעם-נצרת ועל הציר חיפה-קריית טבעון-מגידו. הכוחות התבצרו בשני הכפרים ופתחו באש עזה לעבר רמת יוחנן ולעבר העובדים בשדות. בלילה פונו ילדי רמת יוחנן לקריית ביאליק. בה בעת החלו אנשי הגדוד הדרוזי לחבל בשני מעבירי המים בכביש כפר חסידים-קריית אתא (כביש 70) שהיה עורק תנועה חיוני ויחיד בין חיפה לעמק יזרעאל (קריית טבעון-מגידו) לאחר שהכביש הראשי נחסם על ידי ערביי בלד א-שיח' (נשר היום).⁵⁷

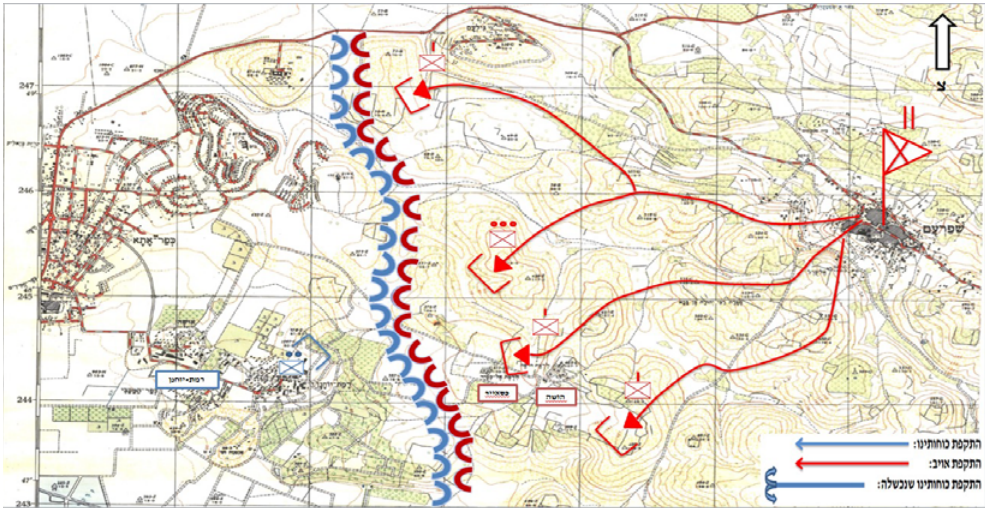
במטה ההגנה ובחטיבת כרמלי גברה הדאגה לביטחוננו של גוש זבולון וחיפה, והוחלט להסיר את האיום ולכבוש את הכפרים שהוחזקו בידי הגדוד הדרוזי.

56 לורך, **קורות מלחמת העצמאות**, עמ' 176. "בני מערוף" - בני החסד; כינוי לדרוזים, הכוונה לבני העדה הדרוזית מחיילי גדוד ג'בל אל-ערב. ראו גם: זיידאן, **גדוד בני ערב**, על המעורבות הדרוזית במלחמה בארץ-ישראל, עמ' 50.

57 אשל, **חטיבת "כרמלי"**, עמ' 108-120. ראו גם: זיידאן, **תיאור הקרב**, עמ' 50-52; אל-ח'אלדי, **כי לא ננסא**, עמ' 91, 138; וראו גם: מחמד נמר אל-הוארי, **סר אל-נכבה** ("סוד הנכבה"), אל-נאצרה, 1975, עמ' 182.

המהלכים וניהול קרבות רמת יוחנן מנקודת המבט של חטיבת כרמלי

בשעה 06:40 התבצרו כוחות גדוד ג'בל אל-ערב, בפיקודו של שכיב והאב, על רכס הגבעות מצפון-מזרח לרמת יוחנן ופתחו באש לעבר העובדים והשומרים של בריכת המים של מקורות, "בקצה הקרוב של היער ממזרח לרמת יוחנן". האש נמשכה עד שעות הצהריים. מגיני הקיבוץ השיבו אש רק לעבר מטרות ברורות שזיהו. אחרי הצהריים החל גדוד ג'בל אל-ערב להכשיר עמדות וביצורים על הרכסים, כדי להגן בגזרתו.⁵⁸

מרשם ניהול קרב 12.4.1948⁵⁹

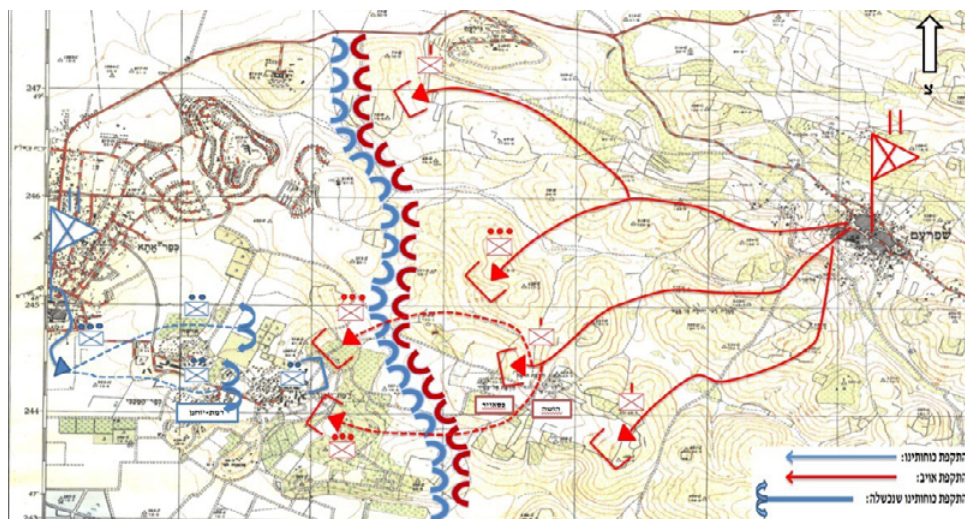
13.4.1948. היום השני

ביום השני להתקפה, בשעה 06:40, פתח גדוד ג'בל אל-ערב באש מהמשלט "הבית הלבן" (שהשליטה בו העניקה יתרון טקטי כמו תצפית ויכולת יציאה להתקפה, ואשר היה שטח מפתח להצלחת ההתקפה או ההגנה). המשלט נעזב יום קודם לכן לפי הוראות מפקד גדוד 21 של חטיבת כרמלי ונתפס על ידי כוחות ג'בל אל-ערב, שהצליחו עקב כך לפגוע בעמדה

58 אשל, חטיבת "כרמלי", עמ' 108.

59 מפה טופוגרפית, שפרעם 1:20000 (מוקטנת) 2-A-20-16/24-1949, אוניברסיטת חיפה.

מספר 6 של קיבוץ רמת יוחנן. בשעה 09:00, כוח של גדוד ג'בל אל-ערב כיתר כיתת לוחמים של כרמלי באזור מגדל המים (בריכת המים). חיים בן-דוד,⁶⁰ מפקד פלוגה מגדוד 21, נתן פקודה למפקד הנוטרים לצאת עם כיתתו לעזרת הכוח שכותר. "מיד עם צאתם מגדר הביטחון של הישוב רמת יוחנן נורה לעברם מטר יריות".⁶¹ מפקד הנוטרים ביקש ממפקד פלוגה של גדוד 21 בשם גדעון שלא לנסות לפרוץ אל מגדל המים במישירן דרך השטח הפתוח, משום שכוחות ג'בל אל-ערב נמצאים סמוך ועלולים לפגוע בלוחמי חטיבת כרמלי. לאחר הערכת מצב, החליט מפקד הפלוגה לצאת עם אנשיו במהירות ולעבור את שדה האש, שנמתח לאורך כ-150 מ'. לאחר יציאתם אל מגדל המים נפתחה לעברם אש עזה. הכוחות הראשונים הצליחו לעבור, אך כמה אנשים מאחוריהם נפגעו, והיתר חזרו. בהמשך נשלחה כיתה שנייה, שניסתה להגיע לאזור המגדל באיגוף רחב, אך גם לעברה נפתחה אש צלפים מכוחות ג'בל אל-ערב. בשעות הערב חיבלו כוחות הגדוד הדרוזי בשני גשרים מעבירי מים בכביש כפר חסידים, על מנת לנתק את חיפה מעמק יזרעאל.⁶²

⁶³ מרשם ניהול קרב 13.4.1948

60 חיים בן-דוד (חב"ד) היה לימים אלוף בצה"ל; שירת כמזכיר צבאי של ראש הממשלה דוד בן-גוריון וכראש אגף כוח האדם במטכ"ל. היה שגריר באתיופיה, ושם נהרג בתאונת מטוס בנובמבר 1967.

61 אשל, חטיבת "כרמלי", עמ' 109.

62 שם.

63 מפה טופוגרפית, שפרעם 1:20000.

היום השלישי 14.4.1948

לאחר שהחליט ליטול את היוזמה מידי האויב, הטיל מטה כרמלי על כוח בעוצמת פלוגה לתפוס את הגבעה הצפונית-מזרחית לכפר עטה (היום בתחומי קריית אתא), להחזיק בה ולטהר את השטח שחוליות אויב הסתובבו בו וצלפו ממנו על היישובים. הפלוגה קובצה בגדוד 21 מכמה יחידות שהורכבו יום לפני ההתקפה, ולמחלקות מונו קצינים אשר רק יומיים קודם לכן הגיעו לגדוד. דב צסיס, מפקד גדוד 21, פקד על יוסי האס, מפקד הפלוגה האחראי על הפעולה (כחלק מנוהל קרב חפוז), לתפוס את הגבעה שמצפון-מזרח לכפר עטה, כאשר מפקד גדוד 21 ומפקד הפלוגה הגיעו לאזור כפר אתא וצפו לעבר הרכס שבידי האויב.

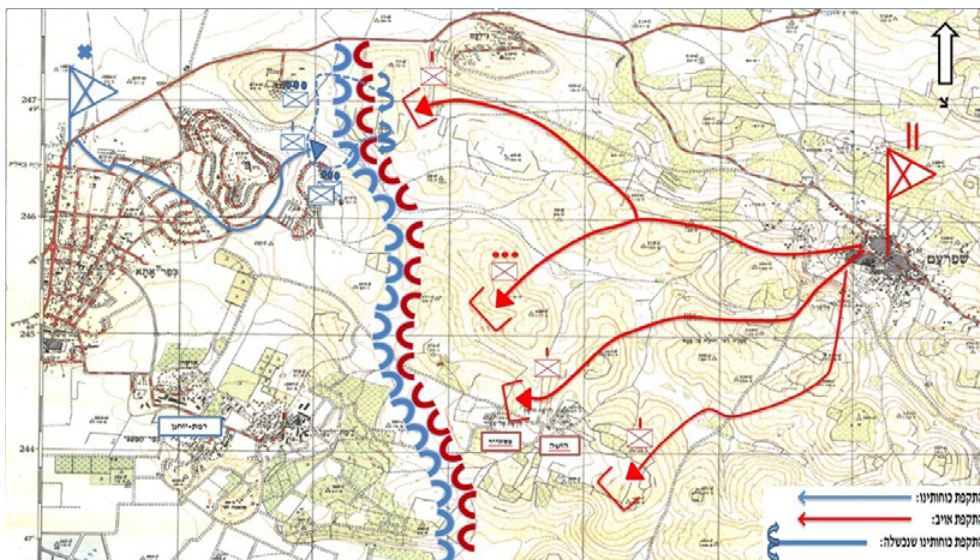
בשעה 16:00 יצאה הפלוגה לאזור. מחלקה ראשונה נעה בראש הכוח בשתי כיתות לפנים, מחלקה שנייה נשלחה לאגף הצפוני, לסרוק כמה ח'רבות (ניסיון לתקוף מהממד הצר, כהונאה והטעיה), ושתי המחלקות הנותרות התקדמו היישר אל היעד. בעת התקרבות הכוחות אל היעד, נפתחה עליהם אש עזה והם עצרו.

זוריק דיין מ"מ בפלוגה נתן פקודה להתקדם, לתפוס את הגבעה אשר לפנינו ולהתבצר בה. בפועל הכוח לא צלח במשימתו. אך האש שנורתה ממנה ומסביבתה הייתה חזקה ואנו נמצאנו בשטח פתוח, בינתיים הבחנו גם בכוח דרוזי הנע בוואדי המוביל לעבר היעד שלנו, לא אחת פניתי לעבר החיילים ופקדתי להתקדם, אך הם לא זזו.⁶⁴

לנוכח האש העזה ניסו כוחות גדוד 21 להתקדם, אך כמה חיילים נפצעו. עקב כך הורה מפקד הפלוגה לסגת לכפר אתא. נסיגת הכוחות נעשתה בחיפוי של שתי המחלקות שהיו מאחור, לאחר שהכוח הבין כי אין ביכולתו להתקדם לעבר היעד, וגם המחלקה שיצאה באיגוף שמאלי הותקפה על ידי האויב. "הבחנתי באויב, שנע באופן חופשי על פסגת הגבעה עליה נמצאו מספר דקות אנשינו. כתוצאה מנסיגת המחלקה כמעט שלא נורתה עוד

64 אשל, חטיבת "כרמלי", עמ' 111. זוריק דיין הוא אחיו של משה דיין ואביו של עוזי דיין.

אש מצדנו לעבר הגבעה".⁶⁵ מפקד הפלוגה חזר לכפר אתא, נפגש עם מפקד הגדוד אשר הורה לו לתקוף שוב ולהשתלט על הגבעה. מפקד הפלוגה תיאר את מצב הנפגעים: "הרוג אחד, שני פצועים קשה, שישה פצועים קל ושישה נעדרו, לעומת [האבדות ל]כוחות האויב [ש]הסתכמו בשישה הרוגים ושבעה פצועים".⁶⁶ בשעות הערב שלח שכיב והאב פקודה למפקד הפלוגה אבו אל-ח'יר רד'ואן שהתמקם על הגבעה, ודרש ממנו למסור את גופות חללי גדוד 21 למוח'תאר הושה, ולהתמקם בכפר. "הוא הורה לחזור עם אנשי להושה ולהשאיר את ההרוגים היהודים למוח'תאר ולאנשיו, אשר ישמרו עליהם".⁶⁷

מרשם ניהול קרב 14.4.1948⁶⁸

65 שם, עמ' 112. מדובר בעדותו של מפקד הפלוגה האס. להערכתו, כוח כרמלי בפקודו של האס נסוג, ואף ניתן לציין על פי העדות כי ברחו. אי-הערכת יכולתו של כוח ג'בל אל-ערב, מבחינת מספר הלוחמים, עוצמתו באש ושלטתו בשטח גרמה לנטישת ולבריחת הלוחמים של חטיבת כרמלי. העובדה כי גופתו של זוריק דיין נותרה שעות רבות בשטח, ועל פי עדותו של השיח' ג'בר מועדי היא נותרה שם עד לסיום הקרבות, מחזקת את האמור לעיל: החיילים ברחו ונטשו את גופת ההרוג. על כן עדותו של האס שנויה במחלוקת, כפי שהובאה בספר **חטיבת "כרמלי"**.

66 אשל, **חטיבת "כרמלי"**, עמ' 113.

67 שם, עמ' 112-114.

68 **מפה טופוגרפית, שפרעם 1:20000**.

היום הרביעי 1948.15.4

ביום הרביעי לקרבות השתרר שקט בגזרה, אך במטה חטיבת כרמלי התנהלה פעילות קדחתנית לקראת מבצע מקיף, בכוחות גדולים יותר, לעקירת הגדוד הדרוזי מאזור רמת יוחנן. במסגרת תכנון הפקודות בחטיבה הוחלט לפתור את בעיית הגוש באופן יסודי, באמצעות כוחות מתוגברים שישתלטו על הכפרים כסאיר והושה, שחלשו על מרחב רמת יוחנן. החזקת הכפרים בידי כוחות כרמלי עשויה הייתה להעניק להם שליטה על מרחב גדול ובסיס נגד שפרעם, מכיוון שהכפרים מרוחקים מדרך המלך ומתחום התעניינותם של הבריטים.

בליל 15-16 באפריל 1948 הורכב כוח מהגדודים 21 ו-22 (חטיבת כרמלי) לכיבוש שני הכפרים הושה וכסאיר. הכוח החל בתנועה לעבר החורשה ומגדל המים, באזור נקודת ההיערכות "גבעת העץ" שנקבעה בפקודה במרחב גבעת "הבית הלבן". לאחר שהגיע לנקודת ההיערכות, התפצל הכוח לשני מאמצים: כוח א', בפיקודו של קצין בשם אולק מגדוד 22 - משימתו להתקדם ולכבוש את הושה; כוח ב', בפיקודו של חיים בן-דוד מגדוד 21 - משימתו לעצור בנקודת ההיערכות ולבודד את כסאיר.⁶⁹ כוח א' פרץ לעבר הושה על בסיס שתי מחלקות, השתלט על הכפר מבלי ליצור מגע עם כוחות ג'בל אל-ערב וביצע סריקות במרחב, "הואיל ולא נראו כל סימני אויב בשטח הכפר, דבר זה נראה חשוד למן הרגע הראשון, מאחר שידוע היה כי הכפר משמש בקביעות בסיס לאויב".⁷⁰ בעת השתלטות כוח א' על הושה, הוא נתקל בשני חיילים מגדוד ג'בל אל-ערב ששהו בכפר; אחד נהרג, והשני הצליח לברוח.

69 אשל, חטיבת "כרמלי", עמ' 114.

70 שם, עמ' 115.

מרשם ניהול קרב 16-15.4.1948⁷¹

לאחר הסריקות השתלט כוח א' על העמדות השולטות בהושה. בשעה 05:30 הודיע אחד הצופים על תנועת כוחות חשודה לעבר עמדתו. מפקד הפלוגה, סגנו והחובש ניגשו לעמדה לתצפית אישית וזיהו תנועה של שתיים-שלוש דמויות במרחק 30-40 מ'. בטרם הספיקו לירות לעבר האויב, נפתחה לעברם אש חזקה מצפון-מזרח (מכיוון שפרעם). החייל והחובש נהרגו, מפקד הפלוגה וסגנו נסוגו מהעמדה; "יריות אלה בישרו שמהו עומד להתרחש".⁷² משום כך קבע מפקד הפלוגה, כי המטה יתמקם בבית הגדול ביותר שבמרכז הושה. על גג הבית הוצב מקלע, ומחלקה אחת תפסה את העמדה המבודדת באזור המזרחי של הכפר. כיתה אחת תפסה את העמדות בבתים לכיוון שפרעם, ושתי כיתות התמקמו מצפון לה, לכיוון הוואדי, כשהן מצוידות בשני מקלעים.⁷³

71 מפה טופוגרפית, שפרעם 1:20000.

72 אשל, חטיבת "כרמלי", עמ' 115.

73 שם.

בבוקרו של 16 באפריל, בשעה 06:00, תפס כוח א' את הושה. כעבור שעה פתחו כוחות ג'בל אל-ערב בהתקפה על "גבעת העץ", מזרחית לכפר, שהוגדרה כנקודת היערכות למאמץ כוח א', ועליה נמצאה מחלקת טירונים. לאחר ההתקפה החליט מפקד מחלקת הטירונים לסגת לעבר הושה, מאחר שהמחלקה הייתה מפוצלת בכמה עמדות ואנשיה בלתי מאומנים.

בעת שהמחלקה עזבה את "גבעת העץ", נפתחה אש עזה לעבר הכפר ממקלע ברן וממקלעים נוספים מכיוון שפרעם. באותו זמן דיווחו כוחות כרמלי ששהו בכסאיר, כי גדוד ג'בל אל-ערב מפעיל לחץ באמצעות אש עזה. בעקבות זאת שלח מפקד הפלוגה כיתה מוגברת לאזור בושתן שבין הושה לכסאיר, כדי למנוע את ניתוק הכפרים זה מזה. הכיתה הצליחה להחזיק מעמד שעה וחצי, ולאחר מכן נסוגה להושה. כוחות ג'בל אל-ערב המשיכו להפעיל לחץ באמצעות אש חזקה לעבר הכוחות ששהו בהושה ובכסאיר.

לחץ האש גבר: מן הבוסתן, מגבעת העץ, מכיוון בית המכונה הייתה צליפת מיקלעים מכיוון שפרעם פעלו לפחות שני מקלעים כבדים וכן נורתה משם אש רובים חזקה. לאחר הקרב התברר שהיה שם גדוד, מצויד ב-50 כלי ירייה אוטומטיים.⁷⁴

בעקבות כך, ביקש מפקד הפלוגה בהושה מהסמג"ד צבי בן ארי, שהצטרף לכוח ב' בכסאיר, סיוע בתחמושת. בשעה 11:00 הצליח הכוח בכסאיר להעביר תחמושת ותגבור בהיקף מחלקה לכוח א'. התגבורת איישה את העמדות מזרחה, לכיוון שפרעם, ולכיוון צפון. בה בעת המשיך גדוד ג'בל אל-ערב בניסיונותיו להתקדם לעבר העמדות ולהשתלט עליהן בחיפוי אש חזקה. בשעות הצהריים הצליח הגדוד להתקדם לעבר עמדה מבודדת של כוחות כרמלי. כ-200 מ' ממנה הציב הגדוד הדרוזי מקלע אחד. "לא ויתר האויב על שום עמדה מן העמדות שתפס וכל הזמן הוסיף להתקדם כשהוא מדלג מקפל-קרקע אחד למשנהו".⁷⁵

בשעות הצהריים היה מצב הכוחות של חטיבת כרמלי כלהלן: נוספו כמה פצועים, בהם שני מפקדי מחלקות; אחד מהם נפגע כאשר שהה בחדר בבית המטה, והאחר בשעה שפיקח על אנשיו בעמדותיהם. באותה עת הייתה העמדה מבודדת ממש, מחמת אש המקלע והאש מאזור "גבעת העץ"

74 ש.ם.

75 ש.ם, עמ' 116.

שנתפסה על ידי כוחות ג'בל אל-ערב. כך, השתרע שטח חשוף לאש מן הכפר הושה ועד העמדה המבודדת. הגדוד הדרוזי המשיך להתקדם לעבר הושה, אך לא עלה בידו להגיע אליו עקב האש העזה שירו כוחות כרמלי. ב־בזמן שאפו כוחות ג'בל אל-ערב להסתער מכיוון שפרעם לעבר העמדה המבודדת ומבית המכונה, אך לא מכיוון "גבעת העץ", מאחר שהשטח בינה לבין הכפר היה חשוף לאש מכל הכיוונים. גדוד ג'בל אל-ערב ניצל את תוואי הקרקע ורשם יתרון על כוחות כרמלי.

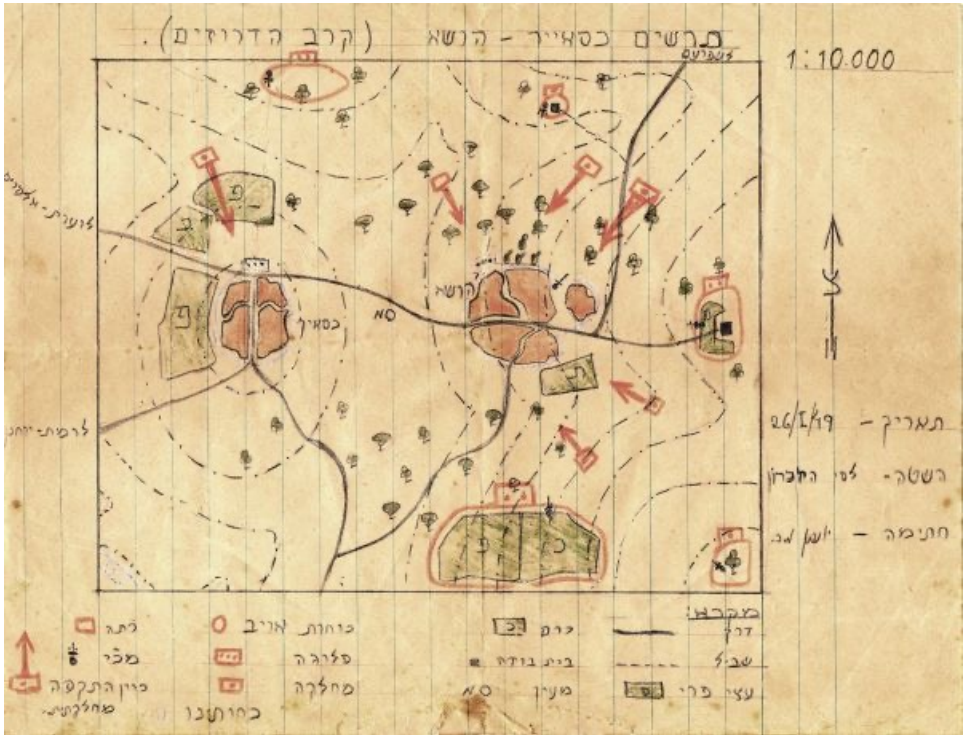
בשעה 15:00, לאחר כמה ניסיונות הסתערות של הגדוד הדרוזי על הושה, התקבלו ידיעות מטעם כוחות כרמלי על הגעת תגבורות לדרוזים מכיוון שפרעם: "התגבורות יורדות צפונית-מערבית למבצר בשפרעם והחיילים ממשיכים בתנועתם בחסות הוואדי בין שני הכפרים". הכוחות א' רב' הפעילו אש חזקה לעבר התגבורות המגיעות והעבירו תחמושת לחיילים שבעמדה המבודדת עד השעה 15:30.

בשעה 15:45 הודיעה העמדה החיצונית שהשקיפה לעבר המבצר של שפרעם, כי כוחות ג'בל אל-ערב מסתערים על הושה בעוצמה רבה ובחיפוי אש חזק מאוד. הגדוד הדרוזי הסתער לעבר העמדה המבודדת והשתלט עליה; מחמת הלחץ והבידוד החליט אחד ממפקדי המחלקות מכוח א' לסגת עם אנשיו. באותה שעה גבר מאוד לחץ התוקפים, עקב הסתערות משלושה עברים: בית המכונה, העמדה המבודדת ומכיוון שפרעם שהייתה עתה בידי הכוחות של ג'בל אל-ערב, שניסו להתקדם לתוך הכפר אך נבלמו באש המקלע שבבית המטה ובירי של שתי כיתות שקובצו מאנשי המטה בחצר הבניין. בשעה 16:30 הגיע משוריין שהביא עמו מקלע כבד וכן חומר נפץ. הופעת המשוריין עודדה את רוחם של הלוחמים, והמקלע הכבד הוצב בבית המטה כדי להקל את הלחץ מכיוון "העמדה המבודדת", "בית המכונה" והמבצר. המקלע הכבד הצליח לפגוע גם ב"גבעת העץ" שהייתה בידי הדרוזים. המקלע הופעל לעבר כוחות ג'בל אל-ערב בשטחים השולטים במשך 20 דקות, והדבר הוביל לבלימת הסתערותם.

בשעה 17:00 התקבלה הנחיה לפוצץ את בתי הושה ולסגת לכיוון כסאיר. "הקושי העיקרי התעורר משנוצר צורך לחשוב על ארגון הנסיגה, רבים מהמפקדים נפגעו".⁷⁶ לאחר 20 דקות התרכזו כוחות כרמלי במטה כוח א' ששהה בהושה. הוחלט שמחלקה אחת מהכוח שבהושה תתפוס

76 שם, עמ' 117.

עמדות לחיפוי על הנסיגה, והמחלקה שבאה כעתודה תשמש חלוץ נסיגה. מחלקה מס' 2 נשלחה לכיוון הוואדי ומחלקה מס' 4 נשארה במטה. כל הפצועים נשלחו לכסאיר במשוריין. רבים מחללי כרמלי נשארו בשדה הקרב. הנסיגה בוצעה בשעות החשכה. באותו זמן החל האויב לסגת ממרחב הלחימה בהושה ובכסאיר לשפרעם.⁷⁷

מרשם ניהול קרב 16.4.1948⁷⁸

הקרב בכסאיר

בעת שפלוגה ב' מגדוד 22, בפיקודו של אולק, יצאה לכבוש את הושה - יצא כוח מגדוד 21 לכבוש את כסאיר ולהחזיק בו. לרשות חיים בן-דוד, מפקד הכוח, עמדו מחלקה אחת מכוחותיו, שתי מחלקות של קורס מ"כים

77 ש.ם.

78 שחזור ידני של קרב רמת יוחנן מאת יונתן עזריאלי, מ"כ 26/01/1949.

בפיקודו של אהרון אבנון⁷⁹ ושתי מחלקות בפיקודו של יוסי האס. הכפר נכבש בריות בודדות ובזריקת רימונים, והתושבים המעטים שישבו בו נמלטו. לאחר כיבושו, חולק שטח הכפר לכמה גזרות והמחלקות החלו להתארגן להגנה. לאחר שעות אחדות נשמעו יריות מכיוון הושה, והכוח בכסאיר הבין כי החל שם הקרב. בשל כך שופרו עמדות ההגנה, הוצבו כוחות תצפית בשטח לעבר הושה, ונקבעו גזרות אש על ידי מפקד הפלוגה.

בעת היערכות כוחות הפלוגה להגנה, יצאה מחלקה לחפש נעדרים מהקרבות הקודמים. בדרכה נפתחה לעברה אש צלפים, ומפקד הפלוגה יוסי האס הורה לה לחזור לכפר, אך "המחלקה שיצאה לגבעה, בפיקודו של המ"מ יחיאל, חזרה ומפקדה איננו. האנשים סיפרו כי הוא נהרג ונשאר בשטח".⁸⁰

פעמים מספר ניסו כוחות האויב להסתער לעבר כסאיר, כשהם מכוונים את הלחץ העיקרי אל גזרת מחלקתו של אהרון אבנון; אך כוחותיו הצליחו להדוף אותם. "הייתה זו התקפה חזקה. בשטח צר יחסית הפעיל האויב מספר רב של מקלעים, ההתקפה והקרב פנים אל פנים נמשכו עד לשעות הערב ללא הפוגה". במהלך הקרב נותק הקשר בין הכוחות בכסאיר בגלל רצף המבנים בכפר.⁸¹

בשעות הערב הגיע קצין החבלה מטעם חטיבת כרמלי לכסאיר וחבר לחיים בן־דוד, מפקד הכוח. שעות אחדות לאחר כיבוש הכפר, הדפו כוחות כרמלי את הסתערות הגדוד הדרוזי לעבר הושה, והשתררה הפוגה חלקית במרחב. הוחלט שכוח החבלה ישתמש בחומר הנפץ שעומד לרשותו, לפרוץ פרצות בין הבתים כדי לאפשר קשר בין הלוחמים, מבלי להשתמש בדרכים הגלויות לעיני האויב. כוח החבלה הצליח לפרוץ 50 פרצות בבתים. בכך נוצר קשר חסוי בין כל העמדות, והתאפשרה העברת אנשים ותחמושת ביניהן. לאחר מכן החליט בן־דוד, מפקד הכוח, לצאת ממערך ההגנה כדי לפוצץ שלושה בתים בקרבת הכפר, שחצו בין כוחותיו לכוחות האויב והעניקו לו מחסה.

79 אהרון אבנון - לימים קצין בצה"ל בדרגת תת־אלוף; קצין אג"ם של פיקוד המרכז, מפקד פיקוד הנח"ל, מפקד חטיבה 9 במלחמת ששת הימים וראש מנהל הסגל באגף כוח האדם; נפטר באוקטובר 2006.

80 אשל, חטיבת "כרמלי", עמ' 119.

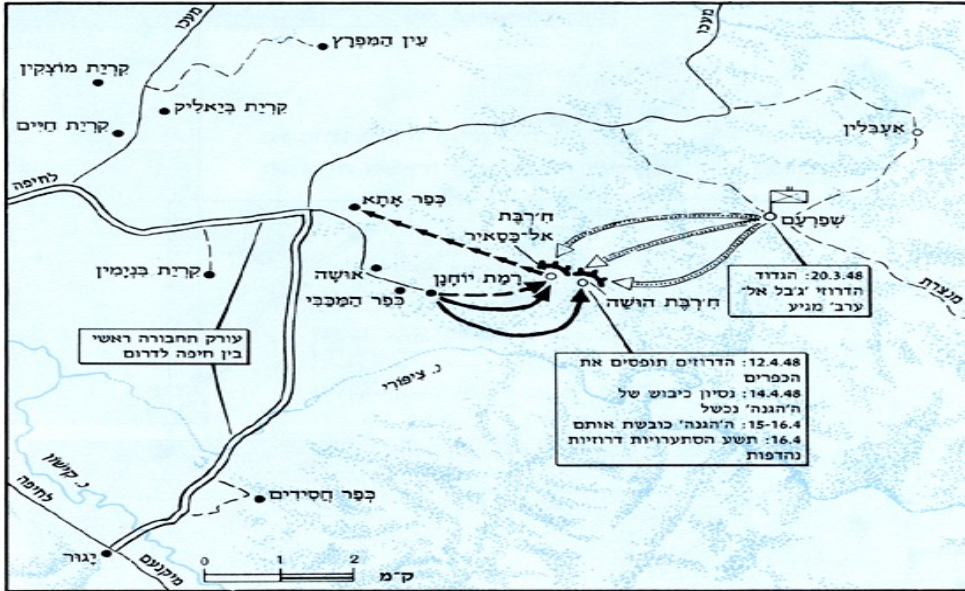
81 שם.

לאחר הדיפת כוחותיו, פתח גדוד ג'בל אל-ערב בהתקפה נוספת על הושה (מחלקה אחת נשארה במטה). בשל כך הגיעה הוראה ממטה הפעולה למפקד הכוח בכסאיר להעביר מחלקה להושה לסיוע. באותה שעה הגיע משוריין ובו תחמושת לכסאיר, ובן-דוד השתמש בו להעברת תחמושת להושה ולפניו פצועים לכיוון רמת יוחנן. בשעות הצהריים הגבירו כוחות ג'בל אל-ערב את פעילותם והחלו להסתער לעבר שני הכפרים, הושה וכסאיר. בן-דוד, מפקד הכוח בכסאיר, עלה מול כוחות המטה שסייעו בירי מרגמות מאזור רמת יוחנן; אך כוחות הדרוזים המשיכו להתקדם. כוחותינו עלו מול המטה והודיעו שהתחמושת אזלה, והאויב מפעיל לחץ על שני הכפרים. המטה ענה: "עליכם להחזיק מעמד, גם אם יאזלו הכדורים. אם תיסוגו תושמדו כולכם. הילחמו בסכינים ובכל הבא ביד".⁸²

לאחר מספר שעות התקבל דיווח מחטיבת כרמלי, כי מפקד הגדוד הדרוזי שכיב והאב דרש שישלחו אליו מיד לשפרעם את כל האמבולנסים שניתן לגייס מעכו, מג'נין ומשכם עקב מספרם הגבוה של הפצועים וההרוגים בקרב כוחותיו. דב צסיס, מפקד הכוחות בהושה ובכסאיר, עדכן את המפקדים בידיעה ודרש להעבירה לכלל החיילים, כדי לעודד את רוחם. מטה החטיבה הבטיח להעביר תחמושת בתוך זמן קצר, ולאחר ההצטיידות הצליחו הכוחות לבלום את כוחות ג'בל אל-ערב. עם רדת החשכה ב-16 באפריל השתררה הפוגה, היריות פסקו, הפלוגה בכסאיר התחילה להתכונן לקראת הלילה, וגם הכוחות ששהו בהושה עברו לכסאיר. בשעות הערב, כוחות גדוד 21 נערכו והתבצרו בכפר, אך גדוד ג'בל אל-ערב לא תקף. למחרת בבוקר התברר, כי הכוחות הדרוזיים נסוגו ממרחב הלחימה.⁸³

82 שם, עמ' 120.

83 שם, עמ' 121.

<p>← התקפה של ה'הגנה'
 ← מפקדת הגדוד הדרוזי 'ג'בל אל-ערב'
 ← קו הגנה יהודי לאחר כיבוש המקום</p> | <p>← 12.4.48
 ← 14.4.48
 ← נסיגה של ה'הגנה' שנכשלה
 ← נסיגה של ה'הגנה'</p> |
|---|--|

מרשם כללי: ניהול הקרב 16-12.4.1948⁸⁴

הקרב מנקודת מבט ערבית

ב-7 באפריל 1948 העביר מפקד גדוד ג'בל אל-ערב, שכיב והאב, דוח תמונת מצב למפקדה בדמשק,⁸⁵ ואלה עיקריו: חלה הידרדרות במציאות הביטחונית במרחב; תושבי המרחב נתונים בתחושה רעה; כוחות הגדוד מצליחים לאבטח את הצירים לטובת התחבורה הציבורית הערבית; קיים חוסר במוצרי מזון ובציוד רפואי עבור הלוחמים; כוחות ההגנה מצליחים לספק אבטחה ליישובים היהודיים במרחב. במסגרת הדיווח העלה מפקד הגדוד את הצורך לשלוח רופא, ציוד רפואי ותחמושת, שמונה תותחים ומרגמות, על מנת לעצור את התקדמות כוחות ההגנה. בנוסף לכך, נדרש כסף למשכורות לחיילים, שלא קיבלו מחודש מארס 1948.

84 המרשם הכללי מתוך: **אתר ההגנה**: <http://www.irgon-haagana.co.il>
 85 **פקודת תנועה של גדוד שכיב והאב**, 28/3/1948 (א"צ 100001/1957), (271).

בסוף הדיווח מדגיש והאב: "ניתן לראות במפות, כי אזור הגדוד מרובה ביישובים יהודים וחלק גדול מ[ה]מרחב הוא מישורי".⁸⁶

ב-11 באפריל, אחרי תבוסת כוחות ההצלה בקרב על משמר העמק, פנתה מפקדת צבא ההצלה לגדוד ג'בל אל-ערב לצאת להתקפות על רמת יוחנן ולפגוע בשיירות של ההגנה הנעות צפונה.

ב-12 באפריל יצאו חלק מכוחות הגדוד לשטחים השולטים על רמת יוחנן והחלו לבצע ירי צליפה לעבר השומרים והחקלאים. אחרי מספר שעות התקדמו כוחות הגדוד לעבר הכפרים הושה וכסאיר.

ב-15 באפריל העביר מפקד הגדוד הדרוזי דיווח תמונת מצב על ההתקפות שהחלו ב-12 בחודש. בנוסף לכך, דרש תחמושת, מרגמות ותותחים, מאחר שהתחמושת אזלה, וביקש לשלוח כוחות נוספים בסד"כ של גדוד ולקרוא לתושבים הערבים להצטרף לחימה.⁸⁷

באותו יום, לאחר יומיים של הטרדות והתקפות על רמת יוחנן וסביבתה, פקד שכיב והאב על גדודו לקפל את כוחותיו בשעות הערב ולחזור לבסיסו בשפרעם.

חסן קבלאן סגן מפקד פלוגה ב' בגדוד ג'בל אל-ערב ציין בעקבות הידיעה, כי היהודים ניצחו בחזית משמר-העמק רוכז הגדוד בשפרעם, מפקד הגדוד שכיב והאב, החליט לשמור על מרחב שפרעם, שהיה בסיס נוח להגנה מפני התקפה ולחכות לתגבורת בנשק כבד ובאנשים.⁸⁸

בצהרי 16 באפריל נמסר על ידי תושבי הושה וכסאיר, כי היהודים מתקדמים לעברם (יש לציין, כי בשעות הבוקר שני הכפרים נכבשו בידי כוחות חטיבה כרמלי). בשעה 04:00 כונסו מפקדי הפלוגות על ידי מפקד הגדוד לנוהל קרב, והוטלה עליהם המשימה הבאה:

פלוגה א' תצא ראשונה; משימתה לתפוס את הגבעות שבין שפרעם להושה ובין תחנת המשטרה לכסאיר, ולהתארגן להגנה. בשעה 05:30 התקדם סגן מפקד הפלוגה פאיז רד'ואן עם חוליית לוחמים לעבר הושה כדי לצפות אם יש יהודים בכפר. נפתחה לעברם אש, וסגן מפקד הפלוגה נהרג במקום. מפקד הגדוד שלח קציין אחר על מנת שיתפוס פיקוד על הפלוגה, יחלץ את

86 ש.ם. ראו גם: מועדי, השיח' ג'בר מועדי, עמ' 123.

87 ש.ם.

88 אשל, חטיבת "כרמלי", עמ' 122.

גופת ההרוג ואחר כך ייצא בהתקפה פלוגתית על הושה. ההתקפה נהדפה, מאחר שכוחות כרמלי כבר התמקמו בכפר.

מפקד הגדוד שלח כוחות נוספים שיצטרפו לפלוגה א'; בה בעת הזעיק תגבורת של תושבים ערבים במרחב והטיל על פלוגה ב' לתקוף את כסאיר. הכוחות הצליחו להגיע עד חלקו הצפוני של הכפר, לאחר שנהרגו מספר לוחמים. בשעות הצהריים הגיעה תגבורת מירכא, בראשותו של שיח' ג'בר מועדי. כוח התגבורת סייע לכוחות ג'בל אל-ערב לחלץ את הנפגעים וההרוגים.

פנה אלי שכיב והאב בבקשה להגיע ולעזור לגדוד בקרב רמת יוחנן, כינסתי מספר אנשים והצלחתי לגייס כ-60 לוחמים מירכא ומהכפרים הסמוכים הגענו לשדה הקרב וביצענו תצפית לעבר הכפרים הושה וכסאיר. אחרי התצפית הגדרנו מספר מקומות שעלינו להתמקם בהם ולפתוח באש לעבר כוחות היהודים. דברי השיח' ג'בר מועדי.⁸⁹

עד שעות הצהריים הסתערו כוחות ג'בל אל-ערב תשע פעמים לעבר הכפרים, אך לא הצליחו לכבוש אותם.⁹⁰

בשעה 15:30 הגיע משוריין יהודי מכיוון ח'רבת סאסה, וכוחות הגדוד התרשמו כי בכך השתנו יחסי הכוחות, מאחר שסברו כי למשוריין מתלווים כוחות תגבורת. שמות הפצועים וההרוגים של גדוד ג'בל אל-ערב (80 עד 88 הרוגים ופצועים) התפשטו בקרב החיילים והשפיעו לרעה על רוחם של הלוחמים. עד שעות הערב פונו פצועי הגדוד לבתי החולים בעכו ובדמשק. בערב התקיימה ישיבה בראשות מפקדי הפלוגות ומפקד הגדוד, ובסיימה בשעה 21:00 התקבלה החלטה לחזור לשפרעם.

למחרת, 17 באפריל, שלח והאב דיווח למפקדת צבא ההצלה בדמשק; להלן עיקרי הדברים:

קרבות עזים התחוללו עם אויבינו במושבה מג'דל (רמת יוחנן) במשך 80 שעות, הגענו לעתים לקרבות פנים מול פנים עם האויב. לאחר שתקוותנו הייתה לקבל תגבורת באמל"ח ותותחים, על מנת להשמיד שלושת המושבות באזור (רמת יוחנן, אושה היהודית, ק.

89 מועדי, השיח' ג'בר מועדי, עמ' 92.

90 אשל, חטיבת "כרמלי", עמ' 112.

אתא). אחרי מספר דרישות לתגבורת באמל"ח, הפנמתי שאין טעם להמשיך בקרבות, מאחר והאויב הביא לשדה המערכה תגבורת משוריינת ותותחים כבדים. בנוסף, מחשש שהאויב יכתר את הגדוד, נתתי פקודה לסגת בחצות ליל 15-16 באפריל 1948 מכסאיר והושה לשפרעם.

ב־16 לאפריל בבוקר נכנסו כוחות האויב לכפר הושה וכסאיר החלו בהריסת הבתים והתבצרו בתוך הכפרים. הורדתי הנחיה לכוחותינו לצאת להתקפה. במקביל לכך, הזעקתי סיוע מהכפרים בסביבה אשר היו חמושים. הקרב התחיל בשעה 08:00 בבוקר, הצלחנו לחדור אל תוך הכפר הושה, אחרי התנגשויות עם המשוריינים בתוך הכפר עצמו. לאחר קרב של שעתיים נסוגו כוחות האויב לכפר כסאיר. הצלחנו לאגף את הכפר בכדי למנוע נסיגת האויב. בשעה 15:00 הגיעה תגבורת לאויב מהצד המערבי ופתחו עלינו באש תותחים כבדים. אך אנו לא עזבנו את שדה הקרב, למרות האש הקטלנית, עד שעות הערב (באותו קרב כוחותינו ניסו להפעיל את המרגמות ששלחתם לנו, אך מתוך כל 10 פצצות הייתה רק אחת ראויה לשימוש). בעקבות כך, גבר הייאוש בקרב הלוחמים, פינינו את הפצועים וההרוגים משדה המערכה וחזרנו לבסיס באותו לילה. כפר כסאיר נשאר בידי האויב. תמונת מצב פצועים הרוגים (24 הרוגים ו־42 פצועים) בנוסף יש עוד מספר הרוגים ופצועים בין תושבי הכפרים בסביבה שסייעו לנו בלחימה.

מצב כוחותינו באזור חמור מאוד, על רקע מספר הפצועים וההרוגים. כבר העברתי מספר מברקים המתארים את מצב הגדוד וחוסר התחמושת. שוב אני חוזר בדרישה לתגבר אותנו בתחמושת או להחליף את הגדוד. רוח התושבים באזורנו תלויה ברוח הגדוד שלנו, מה רצונכם ממני ואיך רוצים אתם שנילחם? האם אפשרי שחרור הארצות הערביות בצורה זו, ובנשק זה?⁹¹

91 פקודת תנועה של גדוד שכיב והאב, 28/3/1948 (א"צ 271/100001/1957; בתיק מופיעים שלושה דיווחים). ראו גם: אשל, חטיבת "כרמלי", עמ' 123.

**תיאור קרבות רמת יוחנן על פי שכיב והאב, מפקד גדוד ג'בל אל-ערב,
כפי שהועבר למפקדה הצבאית הראשית בדמשק:**

כוחות ההגנה בפלסטין שפרעם 15/4/1948 שעה 5:00 עותק נאמן למקור

גדוד ג'בל אל-ערב
הפיקוד מס' 1/24 ג.מ

לפיקוד העליון של צבא ההצלה בדמשק

א. החל משעה 04:00 של בוקר ה-12/4 החלו כוחותינו את שלב ההתקפה על כלל הישובים [אל-מג'דל] כוונתי לכפר יוחנן וכפר עטא [קריית אתא] וכפר הושה [אושה היהודית] וכיתרנו אותם. האויב התמקם בביצורים חזקים, הקרב נמשך והתנהל בעוצמה גדולה. במהלך כל היום עד השעה 20:00 בערב, איבדנו שניים מכוחותינו ונפצעו אחד עשר. הם פונו תחילה לשפרעם ולאחר מכן לעכו.

ב. בשעה 04:00 של היום השני [13 באפריל] נערכתי להגנה לאורך קו החזית שלי כ-8 ק"מ והתמקמתי כ-120 מטר, בקווים הקדמיים של החזית, מגבול הבניין של הישוב המבוצר בכוחות האויב (הישוב שולט על קו/דרך מעבר של כוחות ההגנה מעמק יזרעאל ושולט על ציר חיפה-אלהרביג' [רכסים] - עמק יזרעאל). הקרב החל והתנהל בעוצמה גדולה. היה קרב פנים אל פנים [חזיתי] למרות עליונותו של האויב בתותחיו הכבדים [מרגמות] ונשקו האוטומטי וביצוריו, כוחותינו הצליחו להבקיע את קווי האויב ולחדור לתוך הישוב ולהתמקם באגף הצפוני-מערבי של הישוב. כמו כן, נחלו כוחות האויב אבדות רבות ולכוחותינו ולנו פחות. [על פי ניסוחו של שכיב והאב, מדובר בפציעות קלות. לא נמנו הרוגים מכוחות הגדוד הדרוזי, ולא צוין מספר הרוגים של כוחות ארגון ההגנה]. הקרב נמשך עד השעה 20:00. לו עמדו לרשותנו תותחים בקרב הנ"ל, יכולנו להרוס את הישוב כולו. פקדתי

להימנע מכניסה לישוב מחשש מהמיקוש שבו. כוחותיי החזיקו בקווי החזית עד שעות הבוקר של יום למחר [14 באפריל].

ג. בבוקר היום השלישי של הלחימה [14 באפריל], התנהלה עלינו התקפת-נגד עזה של ירי תותחים כבדים לאחר שתוגברו כוחותיהם מחיפה, וכוחות נוספים תקפו מכיוון צפון לכיווננו והמטירו ירי של רימוני תותחים [פצצות מרגמה]. למרות זאת כוחותינו עמדו והחזיקו בקווי החזית. כוח אל-מע'אויר [הקומנדו] פוצץ את גשר אל-הרבג' הידוע בשם גשר נחל "אלמלק" [המלך] ושני גשרים נוספים דרומית למגידל על ציר חיפה אל-הרבג'. כמו כן, פוצצו שלושה עמודים של קווי טלפוניה על הציר עצמו. בנוסף כוחותינו הצליחו להשמיד שתי מרכבות [זחל"מים] עם רוכביהם אשר הגיעו מכיוון אל-מגידל כתגבורת, על מנת לתקוף את חולייתנו [כוח "אל-מע'אויר" - הקומנדו]. הקרב נמשך כל היום לאורך קו החזית. שברנו את רוחו וכוחו של האויב מכיוון צפון והדפנו אותו לכיוון היישוב כפר "עטא" [קריית אתא], חדרנו למגידל הישנה מכיוון דרום ושרפנו שלושה בתים מפחים. הערכתי את פגיעות האויב כמאתיים בין הרוגים ופצועים ואספנו שלל רב של כלי נשק ותחמושת של האויב. לכוחותינו היו ארבעה הרוגים ועשרה פצועים.

ד. הברקתי לכם [למפקדת כוחות צבא ההצלה בדמשק] מספר של מברקים בבקשה לתגבר את הגדוד בתותחים [מרגמות] ובתחמושת. נכון לעכשיו, הגיע אבו אברהים [סגן מפקד גדוד ההצלה של אדיב שישפלי, שהתמקם בצפון - בתרשיחא] עם שתי מרגמות 60 מ"מ ומעט תחמושת. ציפינו ליותר במיוחד לאחר 75 שעות של קרבות עזים. הלוחמים מגלים עמידה איתנה והצלחת הקרב מותנית בקבלת הסיוע במרגמות ותחמושת. לו הייתי מקבל

את הסיוע הנדרש, כוחות הגדוד יכלו לנהל מערכה של שלושים יום ברצף ולהרוס את כלל היישובים שבחזית ובמרחב שלי. אי מימוש בקשותיי הביא לאזילת התחמושת ולירידת רוחם של לוחמי הגדוד המתנדבים.

ה. באזור היו כוחות מתנדבים גדודים נוספים של "צבא ההצלה" ואין להם "עיסוקים - לחימה" [הכוונה לגדוד של שישפלי, ששהה באזור הצפון ולא היה בעימותים מתמשכים עם כוחות ההגנה, ולא קידם כוחות סיוע לגדוד הדרוזי]. בעיניי, היה דחף לכצל את הצלחת הלחימה בגזרתי, לאור חשיבותה האסטרטגית והגיאוגרפית ולאור הערכות כוחות האויב המוגברת בה, היה צורך בתגבור גדוד נוסף, כדי לאפשר אורך נשימה בלחימה. אין ביכולתו של החייל להילחם ולהחזיק בקווי חזיתו יותר משלושה ימים ברצף. אני מבקש את תשומת ליבכם וטיפולכם.⁹²

מתיאור קרבות רמת יוחנן מנקודת מבט דרוזית, ומעדויות מפקדים ומסייעים דרוזים ניתן להסיק את המסקנות הבאות:

1. ההתקפות או ההטרדות של כוחות גדוד ג'בל אל-ערב על רמת יוחנן, תכליתן הייתה ליצור שינוי במערכות הקרב על קיבוץ משמר העמק, והן לא נועדו לכבוש את רמת יוחנן. כך פעל מפקד הגדוד שכיב והאב לקריאתו של קאוקג'י, כפי שצוינה לעיל. ובכך כוחות חטיבת כרמלי לא ידעו את כוונות האויב.
2. גדוד ג'בל אל-ערב למד את תוואי השטח שבמרחבו וניצל את הקרקע בצורה מיטבית. הוא נערך בגזרתו בקווים קדמיים שולטים באש ובתצפית על מרחב זבולון, כדי למלא את משימתו בהגנה על הצירים ולמנוע תנועת תגבורות. כמו כן, התמקם בשרעם, ככפר

92 פקודת תנועה של גדוד שכיב והאב, 28/3/1948 (א"צ 271/100001/1957). על פי דברי שיח' ג'בר מועדי, התנהלה מערכת יחסים עכורה בין שכיב והאב לשישכלי מאז שסגנו של שישכלי ערק לכוחותיו של והאב. לאחר תום קרבות רמת יוחנן, רבו שני המפקדים בכפר טמרה בנוכחותו של ג'בור (לימים ראש עיריית שפרעם). ראו: מועדי, השיח' ג'בר מועדי.

- ערבי גדול, לשמירה עליו כריכוז אוכלוסייה ערבי גדול שנמצא על הציר נצרת-חיפה - שתי ערים ערביות מרכזיות במרחב.
3. דפוס הפעולה של התקפה ביום על רמת יוחנן וביצוע נסיגה בלילה לשפרעם, הייתה לה תכלית משמעותית ולא נתפסה בעיני כוחות ג'בל אל-ערב כנסיגה. סגן אסמאעיל קבלאן שימש אז סגן מפקד פלוגה בגדוד וציין בעדותו: "בעקבות ידיעה כי היהודים ניצחו בחזית משמר העמק רוכז הגדוד בשפרעם. חששנו כי עתה יוכלו להתפנות [כוחות ההגנה] ולתקוף אותנו. המפקד שכיב והאב החליט לשמור על שפרעם שהייתה בסיס נוח להגנה לפני התקפה ולחכות לתגבורת בנשק כבד ובאנשים"⁹³. מכאן ניתן להבין כי לא הייתה כוונה של הגדוד להחזיק בשטחי הכפרים הושה וכסאיר. גם כאן כוחות חטיבת כרמלי לא העריכו לאחר כמה ימים את דפוס הפעולה, נטישת שטח הכפרים הושה וכסאיר, ולא פעלו להחזיק בשטח בלילה לאחר נסיגת הגדוד הדרוזי. פעולה זו בוצעה רק בלילה האחרון של הקרבות.
4. לחימת הכוחות הדרוזיים ביומיים האחרונים, כפי שפורטה בדיווחי מפקד הגדוד שכיב והאב, נבעה בין היתר מחוסר בתחמושת, מכמות האבדות והפצועים וממאמצי לוחמיו לחלץ את גופותיהם. הגעת התגבורת מירכא, בראשות השיח' ג'בר מועדי וסולטאן כנג' אבו צאלח, ביום האחרון של הלחימה היא עדות למצוקתו של גדוד ג'בל אל-ערב, הגדוד הדרוזי, שתושבים דרוזים ארץ-ישראלים סייעו לו. עדותו של אסמאעיל קבלאן מעידה גם על מגמה זו בקרב.⁹⁴

לקראת מלחמה

עיון בספר "מודיעין קרבי" שיצא לאור ב-1949, חודשים לאחר סיומה של מלחמת העצמאות, מעלה תהליך של ניתוח ולמידה לצורך גיבוש תמונת מצב מודיעינית, הערכת מצב וקביעת דרכי ההתמודדות לביצוע המשימות. עקרונות אלו אינם שונים בתכליתם מרכיבי המודיעין בתורת הלחימה העדכנית של צה"ל.⁹⁵

93 אשל, חטיבת "כרמלי", עמ' 122.

94 שם, עמ' 123.

אולם הדרך להבנת תפקידי המודיעין הטקטי והאסטרטגי במלחמת העצמאות הייתה ארוכה ורווית קשיים, כשלים והצלחות. המעבר מצבא מחתרת לצבא סדיר לא פסח על גופי המודיעין, שעיקר משאביהם הופנו עד אז אל האויב המקומי והמידי. קבלת ההחלטה באו"ם על תוכנית החלוקה וריבוי הידיעות וההערכות כי צבאות מתנדבים החלו להסתנן לארץ, לצד ההבנה שעם עזיבת הצבא הבריטי עתידים צבאות ערב הסדירים לפלוש לארץ - חוללו שינוי ניכר בחשיבות המודיעין על הניצחון בשדה הקרב.⁹⁶

גורם ההפתעה - הן על ידי כוחותינו והן על ידי האויב - הוא מרכיב בעל השפעה מכרעת בלחימה. להערכתי, כוחות חטיבת כרמלי הופתעו מיוזמת הגדוד הדרוזי ג'בל אל-ערב. עדויות הלוחמים, כפי שהובאו בספר חטיבת כרמלי ובחומר הארכיוני, מצביעות עוצמתו של גדוד ג'בל אל-ערב:

בעוד כוחותינו מתאמצים להחזיק מעמד בגליל כמה סכנה חמורה מכל אשר ידענו עד כה. הגדוד הדרוזי בפיקודו של שכיב והאב שהחזיק בגזרת שפרעם, שנמנע עד עתה לתקוף את כוחותינו תודות לאנשי הש"י וקשריהם עם הדרוזים המקומיים. נתקבלו ידיעות כשלושה ימים לפני התחלת הקרבות כי כוחות הגדוד הדרוזי החלו בעיבוי מערכים בכפר הושה. התקפות הגדוד הדרוזי על רמת יוחנן באו לאור כישלוננו של אל-קאוק'גי בקרבות משמר העמק. מפקד הגדוד הדרוזי נעתר לבקשתו של אל-קאוק'גי לתקוף את רמת יוחנן כדי להטות לאזור רמת יוחנן כוחות ולהוריד מהלחץ על כוחותיו של אל-קאוק'גי במשמר העמק.⁹⁷

אף שהיו ידיעות על כניסתם של גדודי צבא ההצלה לשטח ארץ ישראל, כוחות הש"י (שירות הידיעות) לא צפו ולא העריכו כי כוחות גדוד ג'בל אל-ערב ינהלו התקפה על היישובים היהודיים הסמוכים לשפרעם. ייתכן כי סמכו על השפעת המנהיגות הדרוזית ועל מערכות היחסים בין כוחות הש"י לבני העדה הדרוזית ובעיקר בשפרעם (למשל, השיח' צאלח ח'ניפס והשיח' חסין עליאן שרקמו מערכות קשרים עם אנשי הש"י עוד בתקופת המרד הערבי).

95 ראו אג"מ ממ"ן, אג"מ מה"ד, **מודיעין קרבי (ארעי)**, צה"ל, 1949. ניתן לעיין בספרות חדשה ולהשוות למהדורת 1949: מפקדת זרוע היבשה, **המודיעין במבצעי כוחות היבשה**, צה"ל, מחלקת תו"ל ותפיסות, 2013.

96 שטיפטל, **תוכנית "ד"**, עמ' 125-131.

97 אשל, **חטיבת "כרמלי"**, עמ' 108.

קרבות רמת יוחנן נחשבים לקרבות טקטיים נקודתיים; הם לא התנהלו בחזית רחבה, אלא במוקדים שבהם היו ממוקמים ריכוזי כוחות של אויב. הידיעות על האויב היו כלליות, ומוכנותו לקרב לא הייתה מוכרת לכוחות כרמלי, אשר שאבו עד אז את ניסיונם המבצעי מלחימה נגד ערביי הארץ, בעיקר בצורת הקרב - מארב. עד לקרב רמת יוחנן, יחידות חטיבת לבנוני - שהפכו לכרמלי - ניהלו פשיטות מוגבלות ועצמאיות (ברמת מחלקה/פלוגה) וכמעט ללא סיוע אש (מאחר שהיה מוגבל עד מאוד). מכאן, מתיאור הלחימה שנמשכה כארבעה ימים עולה כי כוחות חטיבת כרמלי באו לתת מענה "תגובתי וזמני", כפי שהיה מוכר להם מימי הלחימה הראשונים.

כאמור, לא היו בידי כוחות כרמלי אמצעים ויכולת מודיעינית כדי להעריך את כושר העמידה של הגדוד הדרוזי ולנצל זאת לטובתם. בשלבים מאוחרים של הלחימה, אמצעיו ויכולותיו של הגדוד הדרוזי הלכו והידלדלו, והוא נאלץ להסתייע בכוחות תגבור דרוזיים מהגליל, כפי שעולה מעדותו של מפקד הגדוד הדרוזי בסיכומיו של משה כרמלי:

משיחות עם אחדים ממפקדי הדרוזים שעברו לשורותינו התברר לי, שאף הם מצבם היה בכי רע עת ערכו עלינו את הסתערותם האחרונה. מספר הפצועים היה רב, מספר ההרוגים עלה ל-150. מקרבות רמת יוחנן הופקו לקחים רבים, שנוצלו על ידי כוחותינו בחזיתות אחרות. באותו הזמן, עוד בטרם הוקם צה"ל, היה זה קרב ראשוני קשה שניהלו כוחות החטיבה כנגד אויב עיקש.⁹⁸

ניהול הקרב

במהלך מלחמת העצמאות, ההתנסות הייתה תחת אש והכוחות הפיקו לקחים תוך כדי קרב. כך היה גם בקרבות רמת יוחנן שרק לאחר יומיים ואף שלושה ימים של לחימה, הבינו כוחות חטיבת כרמלי את חשיבות הפקת הלקחים וניצול הקרקע. דוח סיכום קרבות רמת יוחנן שנכתב על ידי מפקד החטיבה מעלה כי על ידי כיבוש שני כפרי האויב (הושה וכסאיר) החולשים על רמת יוחנן וסביבתה:

⁹⁸ **דוח משה "כרמלי"** (את"ה תיק מס' 100/13), ראו: נספח 1. חטיבת כרמלי ניהלה קרבות קשים מאוד הן ביחיעם (47 הרוגים), הן בג'נין (מעל 50 הרוגים) והן במבצע "ברוש" (85 הרוגים וכ-200 פצועים מחטיבת כרמלי ומיחידות התגבור).

קיווינו שהמבצע נועד לפתור את בעיית אבטחת הגוש פתרון יסודי. על פלוגתו של אולק, מגדוד 22, הוטל לכבוש את האושה, ועל פלוגה מגדוד 21 בפיקודו של חיים בן-דוד - את כסאיר. שתי ההתקפות נועדו להיערך בשעת טרם שחר, בליל 15-16 באפריל 1948. כיבוש שני הכפרים נתפס כפתרון יסודי וטיפול במוקד בודד להטרדות האש. נוהל הקרב שביצעו הפלוגות היה חפוז, במטרה להחיש כוחות במהרה לאזור. נוהל קרב ברמת הגדוד לא היה מוכר בשלב הזה של המלחמה,⁹⁹ וכל פלוגה פעלה לאור המטרה שהוכתבה, כאשר הנחישות והדבקות במטרה הכתיבו את פעולותיה.

המח"ט מביא דוגמה לכך:

שני הכפרים נכבשו ללא התנגדות אולם באור היום עברו הדרוזים להתקפת נגד. עד רדת הלילה לא חדלו הדרוזים מלהסתער, שוב ושוב, על יחידותינו, אשר התארגנותן להגנה בהושה וכסאיר טרם הושלמה. הדרוזים הוכיחו יכולת לחימה שעלתה בהרבה על זו של הלוחמים הערביים. בשעה 16:30 כשנאמתי במטה הגדוד, הביעו שני מפקדי הפלוגות (באלחוט) לסגת. אולק היה פצוע, חיים בר-דוד נפצע גם הוא, במצחו [...] מצב הפלוגות היה בכי רע, לא נותרה להן אך מעט תחמושת [...] אך ברור היה שנסיונתן הייתה גורמת לאובדן, שכן היה עליהן לנוע באורכו של עמק חשוף, כשהדרוזים מזנבים בהן. נתנה להן אפוא פקודה מפורשת ממטה החטיבה שלא לסגת.¹⁰⁰

סיום שהוא רק התחלה

ייחודו של מאמר זה בסיקור קרב כפי שהוא נראה משני "צידי הגבעה". בשל כמה סיבות, ראוי הקרב הזה להילמד:

- א. הרקע הכללי והקרב הטקטי כפי שהוא מתואר הן מהצד היהודי והן מהצד הדרוזי;
- ב. תוצאות הקרב ולקחיו;
- ג. המשמעות האסטרטגית של תוצאותיו, שהביאו לתפנית ביחסים בין הדרוזים תושבי הארץ לצה"ל ומדינת ישראל;
- ד. גם כיום השטח עדיין מאפשר ללמוד את הקרב הלכה למעשה.

99 שגיאת טורגן, ממני אישית לא יצא גנרל - הכשרת הפיקוד הקרבי בצה"ל 1949-1956, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2017.

100 ראו: דוח מח"ט "כרמלי", נספח מס' 1.

קרבות רמת יוחנן - הושה וכסאיר לא זכו להתעניינות מחקרית, למעט בהיבט ההיסטורי הנוגע למערכות הקשרים בין הדרוזים ליהודים ערב קום המדינה. קרבות אלה מהווים נקודת מפנה ביחסים בין היישוב היהודי לדרוזים, ותרמו לביסוס ברית החיים ביניהם.

כידוע, מייד בסיום הקרבות ברמת יוחנן, חודשו המגעים בין אנשי הש"י ואישים נוספים ביישוב העברי לבין המנהיגות הדרוזית של הגליל והכרמל. פגישה ראשונית התקיימה בין כמאל והאב, בנו של מפקד גדוד ההצלה הדרוזי, שקבע את מושבו בירכא עם אנשי הש"י אצל השיח' ג'בר מועדי. פגישה שנייה נערכה עם שכיב והאב, מפקד גדוד ההצלה, בקריית עמל בהשתתפות השיח' צאלח ח'ניפס והשיח' לביב אבו רוכן.¹⁰¹

והאב ביקש לסגת עם אנשיו משפרעם צפונה, בתנאי שתובטח לו נקודת אחיזה ב"ג'דין" (יחיעם). דוד בן-גוריון, באמצעות יהושע פלמון, איש המחלקה הערבית של הש"י ולימים יועץ ראש הממשלה לענייני מיעוטים, שלל את ההצעה ועמד על נסיגתו המוחלטת של הגדוד מהגליל. השיח' ג'בר מועדי הצליח לגייס את קציני המודיעין של הגדוד ושל גדודו של אדיב שישפלי וליווה את שכיב והאב ביציאתו ללבנון וסוריה, ואף העיד בפני ראש ממשלת סוריה ג'מיל מרדם על עוצמת הקרבות שניהל והאב. סיוע זה ואחר לצה"ל ולש"י הקלו על כיבוש הגליל.

על מהלך זה הוענק לשיח' ג'בר מועדי עיטור לוחמי המדינה (על"ה) וגם לדודו השיח' עלי מלחם מועדי ולשיח' מרזוק מועדי, שדחה את קבלת האות מטעמי צניעות.¹⁰²

101 ד"ר ג'בר אבו רוכן, מועדי מנצור, מצבאח חלבי וסמיח נאטור (עורכים), **מקבלי עיטור לוחמי המדינה - בני העדה הדרוזית**, משרד הביטחון, יד לבנים הדרוזים, 2017 (מהדורה ב' מורחבת), עמ' 37-40.

102 שם. ראו גם: ארכיון משפחת מועדי - תעודות, **המלצה לקבלת אות על"ה לשיח' ג'בר מעדי, מח' שדמי אל א'. מור משרד היועץ לענייני ערבים בלשכת ראש הממשלה, 24/1/1971**. בהמלצה צוין פועלו של השיח' ג'בר מועדי שפעל להפסקת קרבות רמת יוחנן, להוצאת גדוד ג'בל אל-ערב ולשחרור הגליל כמעט ללא אבדות לכוחות צה"ל, גם בשל סיועו בגיוס קציני המודיעין של גדודי ההצלה בצפון לשורות הש"י. כמו כן, צוין כי הומלץ להצניח את השיח' מועדי במבצע חשאי בסוריה, טרם פלישת הכוחות העיראקיים והסוריים, במטרה לגרום לתסיסה בהר הדרוזים וברמת הגולן הסורית ולמנוע את כניסתם לשטחה של מדינת ישראל במלחמת העצמאות. ראו גם: **דוח פגישה של מח"ט "כרמלי" עם השיח' מרזוק מעדי 01/08/1948 לתיאום הציפיות לשחרור הגליל וסיוע הכפרים הדרוזים לכך**, את"ה, תיק 105/195 (124).

קרבת רמת יוחנן, הושה וכסאיר זכה לתהודה ערבית ונחשב לניצחון בעיני הסורים והלבנונים. זה הקרב היחיד מבין כלל קרבות גודי צבא ההצלה שזכה לסיקור נרחב בארצות ערב, ומפקד הגדוד שכיב והאב נתפס כגיבור.¹⁰³

התבוסה במערכה במשמר העמק סיכלה את ניסיונו של קאוק'גי לפרוץ לעבר חיפה, והדיפת ההסתערויות של גדוד אל-ערב בידי חטיבת כרמלי במערכה ברמת יוחנן סיכלה ניסיון ערבי נוסף להשיג שליטה בעמק זבולון ולהשפיע על מצבן של הערים חיפה ועכו. בכך נחרץ, למעשה, גורלה של חיפה הערבית; וכאמור, בסיום הקרב חודשו המגעים לשיתוף פעולה צבאי בין יהודים לדרוזים בשירות ההגנה.¹⁰⁴

103 סעיד אלצע'יר, **בני מערוף פי אל תאריח'** ("בני החסד בהיסטוריה"), אל-קריא – סוריה, 1984, עמ' 679-680. ראו גם: אל-ח'אלדי, **כי לא ננסא**, עמ' 92, 140.

104 גלבר, **ניצני החבצלת**, על השתלשלות המגעים ראו בעמ' 327-328. ראו גם: מועדי, **השיח' ג'בר מועדי**, עמ' 96-101; וגם: שמעון אביב, **טס נחושת – המדיניות הישראלית כלפי העדה הדרוזית 1967-1948**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2007, עמ' 60; וגם: קורן, קשר נאמן ה"הגנה" והדרוזים, עמ' 59-62; וגם: רג'א פרג', **הקשרים בין הדרוזים והיהודים עד 1948**, יאנוח, 2002, עמ' 101-104.

דמויות מרכזיות בקרב רמת יוחנן¹⁰⁵

שכיב והאב מפקד גדוד ג'בל אל ערב, הגדוד הדרוזי

ח"כ וסגן השר, שיח' ג'בר מועדי, האיש שהשתתף בקרבות רמת יוחנן והביא לסיימם, ולהוצאת הגדוד ג'בל אל-ערב מארץ ישראל

שיח' חכ"ל צלאח ח'ניפס (שפרעם), ממגבשי הסכם הפסקת האש בין מפקד גדוד אל-ערב לחטיבת כרמלי

שיח' חכ"ל לביב אבו רוכן (עוספיא), ממגבשי הסכם הפסקת האש בין גדוד אל-ערב לחטיבת כרמלי

105 תמונות האישים מתוך הארכיון המשפחתי של משפחת מועדי. תמונות לוחמי כרמלי מתוך אתר החטיבה במרשתת.

לוחמים מגדוד 22 ומגדוד 21 של חטיבת כרמלי